

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Jona Willem te Water (1740-1822). Historicus en theoloog tussen traditie en Verlichting

Mooij, J.D. de

Citation

Mooij, J. D. de. (2008, May 7). *Jona Willem te Water (1740-1822). Historicus en theoloog tussen traditie en Verlichting*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/12841>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/12841>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

2. ORANGIST EN WAGENARIAAN HISTORIOGRAFISCHE PUBLICATIES

2.1 Inleiding

Zoals we zagen kreeg Te Water in 1776 van de Staten van Zeeland het ambt van historieschrijver van Zeeland toebedeeld.¹ Dit gebeurde als dank voor het niet aannemen van een beroep naar de stad Groningen. De Staten riepen dit ambt speciaal voor hem weer in het leven: de laatste Zeeuwse historieschrijver was halverwege de zeventiende eeuw overleden. Afgezien van de eer en het honorarium was het grootste voordeel toch wel dat de historieschrijver van Zeeland vrije toegang had tot de archieven van de Zeeuwse Staten. Een welkom voorrecht voor Te Water, die als predikant wel vrijelijk uit de archieven van de Gereformeerde Kerk kon putten, maar niet uit die van de overheid. Direct na zijn aanstelling zag hij er dan ook naar uit in deze overheidsarchieven ‘alles te doorsnuffelen’.² Deze benoeming was hem op het lijf geschreven. De geschiedschrijving lag Te Water namelijk van jongs af aan nauw aan het hart.

Ondanks zijn predikantschap was het niet de kerkgeschiedenis die hem het meest interesseerde. Zijn voorkeur ging uit naar de vaderlandse geschiedenis. In *De Gids* werd in 1865, in een beschrijving van de geringe aandacht voor de beoefening van de kerkgeschiedenis rond het jaar 1800, Te Water dan ook terecht als volgt gekenschetst:

J.W. te Water, historicus tot in merg en been, had zich misschien wat te particularistisch van jongs af gewijd aan de geschiedenis des vaderlands, – althans het veld der algemeene kerkhistorie trok hem niet aan, en zoo hij al eenige liefde voor de nederlandsche [kerkgeschiedenis] betoonde, ’t was alleen omdat zij de zuster zijner aanbedene was.³

Zijn geringe aandacht voor de Nederlandse kerkgeschiedenis was dus niet meer dan een afgeleide van zijn interesse in de geschiedenis van de Republiek in het algemeen. De Leidse hoogleraar kerkgeschiedenis Albert Eekhof trok in 1929 dezelfde conclusie: ‘J.W. te Water interesseerde zich niet voor het algemeene veld der kerkhistorie’.⁴ Te Waters passie lag bij de beoefening van de vaderlandse geschiedenis, met name die van de tweede helft van de zestiende eeuw, de periode waarin de Nederlanden in opstand kwamen tegen Spanje. In Te Waters histo-

¹ Zie § 1.6.

² Te Water aan P. Bondam, 4 nov. 1776, Universiteitsbibliotheek Utrecht, Hs 1348.

³ J.G. de Hoop Scheffer, ‘De studie der vaderlandsche kerkhistorie’, *De Gids* 29 (1865), I, 201-213, aldaar 202.

⁴ A. Eekhof, ‘De geschiedenis van het “Nederlands archief voor kerkgeschiedenis” (1829-1929)’, *NAKG* 22 (1929) 153-198, aldaar 156.

riografische publicaties keerde een aantal thema's steeds terug: vrijheid, voorzienigheid en de gereformeerde godsdienst. Aan de hand van zijn geschiedkundig werk, waaronder ook enkele bespiegelingen over de beoefening van historiografie, zal worden bepaald welk doel hij beoogde met zijn historische publicaties en hoe zijn werk zich verhoudt tot de diverse stromingen van de achttiende-eeuwse historiografie.

2.2 Voorbeelden en invloeden

Wesseling en Wagenaar

Te Water zag zijn Utrechtse leermeester Petrus Wesseling als een groot voorbeeld op het terrein van de geschiedschrijving. Wesseling typeerde zichzelf als 'polyhistor', een vertegenwoordiger van de kritische polyhistorie.⁵ Deze historiografische stroming vond vooral aanhang aan de academies. De kritische polyhistoren wilden erudiete historici zijn, op de hoogte van alle wetenschappen van hun tijd. Bovendien stonden zij de kritische methode voor. Zij wilden hun bronnen op waarde schatten. Voor het overige waren deze historici tamelijk behoudend in hun opvattingen, zowel op theologisch als op politiek gebied. De interesse van de polyhistoren lag vooral op het terrein van de Oudheid. Deze interesse bracht Wesseling met enig succes op Te Water over: hij schreef een paar kleine verhandelingen over oudheidkundige onderwerpen.⁶ De kritische polyhistorie maakte opgang in het begin van de achttiende eeuw. Al snel verguisden de *philosophes* van de Verlichting haar echter, waardoor zij na het midden van de achttiende eeuw van het toneel verdween.⁷ In de periode waarin Te Waters eigen publicaties verschenen, was de kritische polyhistorie dus een reeds gepasseerd station, afgezien van de door haar aanhangers gepropageerde kritische methode.

Dezelfde kritische methode hanteerde de Amsterdamse historicus Jan Wagenaar (1709-1773), een ander voorbeeld van Te Water.⁸ Wagenaar propageerde geen normatieve geschiedschrijving die a priori van een aantal veronderstellingen uitging. Deze zouden in zijn ogen een kritisch en exact onderzoek in de weg

⁵ Roelevink, *Gedictteerd verleden*, 220-229; P.B.M. Blaas, 'Het karakter van het vaderland. Vaderlandse geschiedenis tussen Wagenaar en Fruin, 1780-1840', in: N.C.F. van Sas (red.), *Vaderland. Een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940*, Amsterdam 1999, 365-389, aldaar 367-368.

⁶ Zie hiervoor § 3.3.

⁷ J. Roelevink, 'Historia en antiquitates. Het geschiedonderwijs aan het Athenaeum Illustre van Amsterdam in de achttiende eeuw tussen polyhistorie en Verlichting', *Theoretische geschiedenis* 10 (1983) 281-301, aldaar 283-284.

⁸ Wessels, *Bron, waarheid en de verandering der tijden*, 126-127, 284-287, 370-376, 526-527; Leo Wessels, 'Vrijheid' of 'Gods Woord'. Twee interpretaties van de vaderlandse geschiedenis', in: Van der Wall en Wessels (red.), *Een veelzijdige verstandhouding*, 390-408; P. Geyl, *Pennestrijd over staat en historie. Opstellen over de vaderlandse geschiedenis aangevuld met Geyl's Levensverhaal (tot 1945)* (Historische studies 27), Groningen 1971, 141.

staan. Wie vooringenomen zijn onderzoek begon, zou immers geneigd zijn slechts datgene te ontdekken wat in zijn straatje paste. Wagenaar stond dan ook een empirische geschiedschrijving voor die onpartijdig en seculier was. Over de rol van God wenste hij zich niet uit te laten in zijn historisch werk. Alleen zo kon de historicus in zijn ogen een betrouwbare en goed gefundeerde beschrijving van het verleden geven. De verbanden en thema's behoorden uit het onderzoek zelf op te komen. In het geval van Wagenaars grootste werk, de *Vaderlandsche historie*, was dat thema 'vrijheid'. Wagenaar mocht dan ondanks zijn voorgewende onpartijdigheid steeds de staatsgezinde standpunten naar voren brengen in zijn *Vaderlandsche historie*, in het hanteren van de kritische methode was hij zeer geslaagd. Wesseling en Wagenaar beoogden beiden in eerste instantie geen normatieve geschiedschrijving. Twee belangrijke stromingen in de achttiende-eeuwse historiografie in de Republiek zagen dit wel als hun voornaamste doel, respectievelijk in een gereformeerd en een meer verlicht kader.

Traditioneel-gereformeerde geschiedschrijving

De geschiedschrijvers die bekend staan onder de noemer 'traditioneel-gereformeerd' stelden hun werk ten dienste van het overgeleverde geloof der vaderen. Zij waren bijna zonder uitzondering predikant-historici. Ze werkten in de geest van zeventiende-eeuwse nadere reformatoren als Abraham van de Velde (1614-1677).⁹ Deze historici hingen de 'Neerlands Israël-gedachte' aan, wat inhield dat zij de in de Republiek wonende natie zagen als voortzetting van het oude Israël.¹⁰ In deze vergelijking kwamen de stadhouders, wier zijde deze historici zonder uitzondering kozen, overeen met de oudtestamentische koningen. De geschiedschrijvers zagen zichzelf de rol van de oudtestamentische profeten vervullen, die een afdwalend volk op het juiste godsdienstige spoor moesten doen terugkeren. Hun werk was zeer religieus van aard. Volgend het motto *Soli Deo gloria* stelden zij God in hun beschrijvingen op de eerste plaats. Hun voornaamste doel was aan te geven hoe God in het verleden Nederland geholpen en gered had. Hun werk verschilde wat de boodschap betrof vaak weinig van een preek. Dit was mede ingegeven door het feit dat de meeste traditioneel-gereformeerde historici predikanten waren. Bovendien waren hun publicaties vaak gebaseerd op preken die zij gehouden hadden.

In de tweede helft van de achttiende eeuw is overigens wel een emancipatoire ontwikkeling in deze stroming waarneembaar. Sommigen, onder wie de Dordtse predikant-historicus Johannes Barueth (1709-1782), gingen zichzelf in hun geschiedschrijving allengs meer zien als historici en pas in de tweede plaats

⁹ J.C. Breen, 'Gereformeerde populaire historiografie in de zeventiende en achttiende eeuw', in: Lancée (red.), *Mythe en werkelijkheid*, 20-67, m.n. 65-66; A.Th. van Deursen, 'De Nadere Reformatie en geschiedbeoefening. Abraham te Velde en Franciscus Ridderus', *Documentatieblad Nadere Reformatie* 13 (1989) 25-39, aldaar 26-29.

¹⁰ C. Huisman, *Neerlands Israël. Het natiebesef der traditioneel-gereformeerden in de achttiende eeuw*, Dordrecht 1983, 61-70.

als predikanten. Ze gingen in hun werkwijze meer gebruik maken van de wetenschappelijk-kritische benadering. Ze voorzagen hun uitgaven van een notenapparaat en probeerden onpartijdig te zijn. Aan de rol van de voorzienigheid in de geschiedenis en de 'Neerlands Israël-gedachte' hielden ze echter onverminderd vast. Het historisch werk van Willem te Water senior vertoont veel overeenkomsten met dat van deze latere traditioneel-gereformeerde geschiedschrijvers. Bij hem ging een gedegen onderzoek van de bronnen samen met een gereformeerde duiding van de geschiedenis en een polemische inslag ten opzichte van hen die van het gereformeerde spoor afgeweken waren. Naast Wesseling zag Jona Willem ook zijn vader als leermeester. In twee van zijn academische redes voerde hij beiden op als zijn grote voorbeelden.¹¹

Wijsgerige geschiedschrijving

In Europa maakte vanaf het midden van de achttiende eeuw de verlichte of wijsgerige geschiedschrijving opgang.¹² De historici van deze richting bepleitten een aanpak die sterk afweek van de tot dan toe gangbare. De politieke geschiedenis, die in de oudere geschiedschrijving zo sterk had geprevaleerd, maakte plaats voor een algemener geschiedverhaal waarin de mens, zijn drijfveren en emoties centraal kwamen te staan. Belangrijk daarbij was de optimistische visie dat de geschiedschrijver in zijn werken de gestage vooruitgang van de mensheid beschreef. De geschiedenis werd voor de mens een bron van lering en zo werd de wereld geacht steeds beter te worden.¹³ De wijsgerige historici wilden een groot publiek bereiken en schreven daarom leesbare boeken en lieten annotatie achterwege.

De term 'wijsgerig' moet in de achttiende-eeuwse betekenis van 'redelijk', 'met het verstand oordelend' worden opgevat.¹⁴ Zonder deze eigenschap zou de historicus slechts kronieken produceren, terwijl hij door zijn geschiedkundig werk juist zijn publiek nuttige levenswijsheden behoorde mee te geven. De oudere historici hadden hun publicaties slechts voorzien van korte, in de tekst gevoegde moralistische opmerkingen. De wijsgerige historici vervingen deze door gevolgtrekkingen uit het historische relaas.¹⁵ Hierbij werd de algemene voorstelling van de gang van de geschiedenis van groter belang geacht dan een nauwkeu-

¹¹ Te Water, *Oratio de praestantia*, 2-3; Iona Guilielmus te Water, *Narratio de rebus Academiae Lugduno Batavae, seculo octavo et decimo, prosperis et adversis. Accedunt B. Vulcanii consilium de studio medicinae, auctarium Legati Papenbroekiani, series curatorum et professorum Academiae Lugduno Batavae, seculo XVIII*, Leiden 1802, 8 n. h. Het UBL exemplaar 755 A 11 heeft in de marge aantekeningen van Te Water.

¹² Haitsma Mulier, 'Between Humanism and Enlightenment', 177.

¹³ E.O.G. Haitsma Mulier, 'Het begrip 'vrijheid' in de Nederlandse geschiedschrijving van de zeventiende tot de negentiende eeuw', in: E.O.G. Haitsma Mulier en W.R.E. Velema (red.), *Vrijheid. Een geschiedenis van de vijftiende tot de twintigste eeuw*, Amsterdam 1999, 213-231, aldaar 213-214.

¹⁴ Van Deursen, 'Wijsgerige geschiedschrijving in Nederland', 104-105.

¹⁵ Haitsma Mulier, 'Het begrip 'vrijheid'', 214.

rig relaas van de historische feiten.¹⁶ In de Republiek kwam de wijsgerige historiografie in eerste instantie buiten de academische wereld op. De eerste echte wijsgerige historische publicatie in de Republiek was de *Opkomst en bloei der Vereenigde Nederlanden* (1774) van de hand van Simon Stijl. Tot in de eerste decennia van de negentiende eeuw zou de wijsgerige geschiedschrijving in de Republiek maatgevend zijn.¹⁷

De verlichte historiografie van de Republiek had enkele specifieke kenmerken die haar onderscheidde van de rest van Europa. Ten eerste wat betreft de opvattingen van de historici van deze richting over de voorzienigheid van God. Zij zochten niet langer uitsluitend naar de rol van de godsregering in de geschiedenis, maar ook naar natuurlijke oorzaken achter de historische gebeurtenissen. Desondanks bleven zij geloven in een goddelijke voorzienigheid die achter al deze secundaire natuurlijke oorzaken werkzaam was als primaire oorzaak.¹⁸ Ten tweede waren de meeste verlichte historici in de Republiek betrekkelijk sterk aan een rationeel relaas van de feiten gehecht, al waren er uitzonderingen, zoals Simon Stijl die bezwaar maakte tegen de 'vervelende naauwkeurigheid'.¹⁹ De verlichte geschiedschrijvers meenden dat de historicus met behulp van de rede slechts een juist begrip van de geschiedenis kon krijgen wanneer hij uitging van de historische gebeurtenissen en deze in een juiste volgorde plaatste. Door te redeneren aan de hand van vaststaande feiten kon hij oorzaken, gevolgen en verbanden aanwijzen en een beeld geven van wat echt gebeurd was. Hierbij werd in de Republiek voor de oude geschiedenis de Bijbel nog altijd als betrouwbare historische bron gezien. Van de Bijbel afwijkende visies op de geschiedenis van het oude Israël werden afgewezen.²⁰

In de derde en laatste plaats stelde de wijsgerige geschiedschrijving in de Republiek zich, anders dan in de rest van Europa, met name ten dienste van de eigentijdse politieke omstandigheden en van het aanreiken van nuttige instrumenten aan staatslieden. Wijsgerige geschiedschrijving was in de Republiek haast synoniem met staatkundige geschiedschrijving. Haar beoefenaars zagen haar als het middel bij uitstek om de ideale regeringsvorm van de Republiek te ontdekken en aan te prijzen. Hiertoe bestudeerden zij met name de vaderlandse geschiedenis. De politicus kon in hun ogen uit het verleden nuttige lessen trekken. Het oude kon op deze wijze ten dienste gesteld worden aan het nieuwe. Aan de universiteiten zou dan ook de zogenaamde 'statistiek' ingang vinden, de 'wetenschap van de staat'. De aanhangers van deze wetenschap waren allen oranje-

¹⁶ Haitsma Mulier, 'Between Humanism and Enlightenment', 177; Haitsma Mulier, 'Het begrip 'vrijheid'', 214; Van Deursen, 'Wijsgerige geschiedschrijving in Nederland', 105.

¹⁷ Haitsma Mulier, 'Between Humanism and Enlightenment', 177, 179; Haitsma Mulier, 'Het begrip 'vrijheid'', 223; Van Deursen, 'Wijsgerige geschiedschrijving in Nederland', 104, 114.

¹⁸ Haitsma Mulier, 'Between Humanism and Enlightenment', 178; Van Deursen, 'Wijsgerige geschiedschrijving in Nederland', 107-108.

¹⁹ Van Deursen, 'Wijsgerige geschiedschrijving in Nederland', 115.

²⁰ Haitsma Mulier, 'Between Humanism and Enlightenment', 179; Van Deursen, 'Wijsgerige geschiedschrijving in Nederland', 105, 109.

gezind. Zij meenden dat zij gewapend met een grondige kennis van het verleden de eigentijdse situatie het best in ogenschouw konden nemen. Sterker nog, zij meenden zelfs dat het mogelijk was om aan de hand van deze kennis de toekomst van de staat te voorspellen.²¹

De oorzaak van deze nadruk op de politieke geschiedschrijving was gelegen in het feit dat de historiografie in de Republiek vanouds gebruikt werd om discussies te voeren over eigentijdse politieke onderwerpen. Dit was ook het geval toen de Republiek in het laatste kwart van de achttiende eeuw verdeeld raakte door de twisten tussen Patriotten en prinsgezinden. Legitimatie van de eigen politieke visie werd door beide partijen gezocht in een eigen weergave van het verleden.²² Vanaf de jaren tachtig van de achttiende eeuw was het verval van de Republiek het grote vraagstuk, welk verval met name werd toegespijst op de verslechterende positie van de handel van de Republiek. Historici van de beide politieke richtingen spanden zich in om de oorzaak van dit verval aan te wijzen in de staatsinrichting van de Republiek en haar verhouding met andere landen. De orangisten verdedigden hierbij de bestaande staatsinrichting en speelden Frankrijk de zwarte piet toe, terwijl de Patriotten de Britten als oorzaak van alle ellende schilderden en politieke hervormingen bepleitten.²³

Het specifieke karakter van de wijsgerige geschiedschrijving in de Republiek maakte dat het werk van buitenlandse verlichte historici hier wisselend gereciperd werd. Voltaire was naar de zin van zijn collega's in de Republiek niet alleen een te grote vrijdenker maar veronachtzaamde ook nog eens de feitelijke accuraatheid. Hij produceerde slechts romanachtige geschiedschrijving vol frivoliteiten. Het werk van Rousseau werd genegeerd, omdat het een beeld van het verleden gaf dat niet op feiten stelde maar louter op redeneringen. Daarentegen kon Montesquieu op meer waardering rekenen met zijn theorieën over staatsinrichting en zijn ideeën over de invloed van het klimaat op volksaard en wetten. Van de verlichte historici uit het Verenigd Koninkrijk werden Gibbon en Hume kritisch tegemoet getreden. De *Natural history of religion* van Hume werd bijvoorbeeld meer een filosofische roman dan een geschiedwerk bevonden. Het werk van de predikant-historicus William Robertson (1721-1793), met name zijn boek over Karel V, werd daarentegen in de Republiek alomt geroemd. In de beoordeling van de buitenlandse auteurs speelde hun levensbeschouwing een grote rol. Indien deze, net als bij de verlichte historici in de Republiek, sterk door het christendom beïnvloed was, dan kon hun werk op een positieve ontvangst rekenen.²⁴

²¹ Haitsma Mulier, 'Between Humanism and Enlightenment', 178-180; Van Deursen, 'Wijsgerige geschiedschrijving in Nederland', 112-113.

²² Haitsma Mulier, 'Between Humanism and Enlightenment', 180-182.

²³ Haitsma Mulier, 'Between Humanism and Enlightenment', 183-184.

²⁴ Haitsma Mulier, 'Between Humanism and Enlightenment', 177-178; Van Deursen, 'Wijsgerige geschiedschrijving in Nederland', 105, 108.

Een kring van Zeeuwse historici

Te Water vond na 1764, het jaar van het overlijden van Wesseling en Willem te Water senior, in Zeeland andere geestverwanten die zich net als hij in hun vrije tijd aan de beoefening van de geschiedenis wijdde. Het was een groep historici die allen lid waren van het Zeeuwsch Genootschap. Naast Te Water ging het om Josua van Iperen, Justus Tjeenk, Nicolaas Cornelis Lambrechtsen, Laurens Pieter van de Spiegel, Adrianus 's-Gravezande en Jacobus Ermerins.²⁵ De laatste twee behoeven nog enige introductie. 's-Gravezande (1714-1787) was predikant te Middelburg en in kerkelijke kring een vraagbaak op historisch gebied. Hij publiceerde meerdere werken over de Opstand.²⁶ Ermerins (1725-1795) was stadssecretaris van Veere en had in die hoedanigheid vrije toegang tot het archief van de stad.²⁷

Algemeen in de groep was de interesse in Zeeuwse onderwerpen, ingegeven door het Zeeuws patriottisme van de leden. Van Te Water is al eerder zijn verhandeling over het bij Middelburg gelegen kasteel Ter Hooze genoemd.²⁸ Hij vervaardigde echter eveneens een korte beschrijving van de buitenplaats Sint Jan ten Heere en een genealogie van het geslacht Winckelman, een Vlissingse regentenfamilie waar ook zijn vriend Isaac Winckelman deel van uitmaakte.²⁹ De historici van deze groep hadden meer overeenkomsten dan alleen een voorliefde voor Zeeland. De leden van deze kring streefden ernaar om hun geschriften zo veel mogelijk op authentieke bronnen te baseren. Hiervoor was onderling contact een goed hulpmiddel. De leden konden elkaar hulp bieden bij de zoektocht naar authentieke stukken, hetzij in eigen persoon, hetzij door benutting van elkaars netwerken.³⁰ Tevens legden ze hun geschreven stukken aan elkaar voor ter beoordeling, alvorens ze te publiceren.³¹

Twee leden van deze groep, Van Iperen en Van de Spiegel, hadden veel belangstelling voor de wijsgerige historiografie. Zo beschreef Van Iperen, in zijn *Verhandeling over de historiekennis*, de geschiedenis als 'de wonderlyken zamenloop van gevallen en gevalletjes waar in het menschelyk Verstand en het menschelyk Onverstand, in de gewoone Samenleving en Burgerstand, zich hebben

²⁵ Mijnhardt, *Tot Heil van 't Menschdom*, 206-211.

²⁶ Nagtglas, *Levensberichten van Zeeuwen I*, 289-291.

²⁷ Nagtglas, *Levensberichten van Zeeuwen I*, 185-187.

²⁸ Zie § 1.3.

²⁹ Te Water, Beschrijving der buitenplaats St Jan ten Heere (1780) [negentiende-eeuws afschrift], UBUVA, D 126; [Jona Willem te Water], 'Genealogie van het aloud en adelyk geslacht Wynckelman of Winckelman', in: Abraham Ferwerda, *Adelyk en aanzienelyk wapen-boek van de zeven provincien, waer by gevoegt zyn een groot aantal genealogien van voorname en aanzienelyke familien II*, stuk 2, Leeuwarden 1781 (ongepagineerd).

³⁰ M.A.D. Delen e.a., 'Een speurder bespied. De staatsman Laurens Pieter van de Spiegel als historicus temidden van tijdgenoten', *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* 47-48 (1980), 3-35, aldaar 20-22.

³¹ Zie bijvoorbeeld: J.W. te Water aan J. Ermerins, 18 okt. 1784, ZB, Hs 6159, f. 13-19.

doen gelden'.³² Van Iperen zag in de hele geschiedenis, van Adam af, de rode draad van de strijd tussen verstand en onverstand. Wie zo de geschiedenis bestudeerde, leerde over de goede en slechte kanten van mensen. De historicus was volgens hem het nuttigst wanneer hij nieuwe bronnen gebruikte of uitgaf. Dat was vele malen beter dan bijvoorbeeld de waarheid opofferen aan de leesbaarheid, of de waarheid verdraaien en schertsen zoals Voltaire en Hume deden. Van Iperen meende dat men beter twee andere historici ten voorbeeld kon nemen:

Maar eindelyk hebben de voortreffelyke MOSHEIM de lotgevallen der Christenkerke, en de alom geroemde ROBBERTSON de staatsverwisselingen van Europa, in zyne Historie van Keizer Carel den Ven, niet alleen onpartijdig, maar teffens ook, op de vernuftigste wyze, aanéén geschakeld, en tot eenen trap van volmaaktheid gebragt, welke denkelyk, in de volgende eeuwen, weinig meer zal kunnen verbeterd worden.³³

Van de Spiegel was dezelfde mening toegedaan. Hij betitelde zich als 'wijsgerig historicus'. Van de Spiegel, zelf staatsman, spitste zijn historiografie geheel toe op staatslieden en wilde hen eerder politieke dan zedelijke lessen meegeven. Hij nam afstand van de oudere historiografie die zich beperkte tot de opsomming van daden van de groten en de eindeloze cirkel van oorlogen en veroveringen. De historiografie moest zich juist richten op de drijfveren achter alle gebeurtenissen, niet alleen feiten verzamelen, maar die ook doordenken en ordenen. Dan pas zou de geschiedenis nuttig zijn. Want wat voor nut heeft het, stelde Van de Spiegel, als we wel zouden weten dat het Romeinse Rijk ten onder was gegaan, maar niet zouden 'kennen den invloed, welken de Godsdienst, de Wetten, de Zeden, het verkeer der Natien op haaren innerlyken en uiterlyken toestand gehadt hebben, en op deeze wyze de uitwerksels leeren zien in de oorzaaken die ze voortgebragt hebben'.³⁴ Vooral voor politici achtte Van de Spiegel dit van groot belang. In zijn ogen was 'de Historie de beste Leerschool der Staatskunde'. Hij betoogde zelfs dat de beoefening van de geschiedenis staatslieden de zeer nuttige gave van profetie verschaft: wie een ontwikkeling opmerkte, kon met enige zekerheid zeggen wat de uitkomst van bepaalde handelingen zou zijn.³⁵

Van de Spiegel had veel bewondering voor verlichte ideeën over volksverbetering en hervorming van wetenschap en politiek, maar was tegelijk een vroom christen. Hij had weinig waardering voor de verlichters die alle oude autoriteiten

³² Josua van Iperen, 'Verhandeling over de historie-kennis', in: *Verhandelingen van het Batavisch Genootschap der Konsten en Wetenschappen* 2, Rotterdam en Amsterdam 1784, 1-61, aldaar 7.

³³ Van Iperen, 'Verhandeling over de historie-kennis', 31-32.

³⁴ G.W. Vreede, *Mr. Laurens Pieter van de Spiegel en zijn tijdgenoten (1727-1800)* IV, Middelburg 1877, 493.

³⁵ Vreede, *Mr. Laurens Pieter van de Spiegel* IV, 528, 533; Van Deursen, 'Wijsgerige geschiedschrijving', 112; A.Th. van Deursen, *Geschiedenis en toekomstverwachting. Het onderwijs in de statistiek aan de universiteiten van de achttiende eeuw*, Kampen 1971 (oratie VU), 7.

en tradities verguisden. Hij meende dat de 'Ouden' op veel terreinen meer kennis hadden gehad dan de achttiende-eeuwers.³⁶ Het historisch werk van Voltaire loofde hij wat betreft stijl en wijze van behandeling, maar hij wees er ook op dat diens werk veel onnauwkeurigheden bevatte. Daarbij had de Franse *philosophe* behalve veel goed ook veel kwaad in de wereld gebracht. Onder deze groep Zeeuwse historici bestond dus affiniteit met de Nederlandse variant van de wijsgerige geschiedschrijving. Zij bleven allen vasthouden aan hun geloof in de rol van de goddelijke voorzienigheid in het verloop van de geschiedenis. Daarvan afstand doen was voor deze Zeeuwse wetenschappers te revolutionair. Behalve in zijn zojuist besproken *Verhandeling* besteedde iemand als van Iperen dan ook in zijn werk veel aandacht aan de invloed van de voorzienigheid.³⁷

2.3 Beschouwingen over de geschiedschrijving

De voortreffelijkheid van de vaderlandse geschiedenis

Te Water heeft in enkele redevoeringen het belang en de methodes van de geschiedschrijving behandeld. Zo gaf hij in 1769 een lezing over 'de nuttigheid der geschiedkunde van 't Vereenigd Nederland' op een vergadering van het Zeeuwsch Genootschap.³⁸ Deze lezing werkte hij later uit tot een belangrijk onderdeel van zijn oratie te Middelburg in 1780. In deze oratie bracht hij zijn visie op de beoefening van de vaderlandse geschiedenis naar voren onder de titel 'De voortreffelijkheid en waardigheid van de Nederlandse geschiedenis'. Deze rede is alleen in het Latijn gepubliceerd en wel in een Latijn van hoogstaand niveau. Desondanks kon degene die deze taal niet voldoende machtig was in grote lijnen kennis nemen van de inhoud. Enkele passages werden namelijk in vertaling opgenomen in een recensie in de behoudend gereformeerde *Nederlandsche bibliotheek*.³⁹

In zijn oratie bracht Te Water een tweetal zaken naar voren. In de eerste plaats betoogde hij, in aansluiting op zijn genootschapslezing, dat de bestudering van de vaderlandse geschiedenis nuttig was voor alle wetenschappers. Hij behandelde de voordelen die de bestudering van de vaderlandse geschiedenis de theoloog, staatsman, jurist en letterkundige opleverde. De politicus kon uit het verloop van de vaderlandse geschiedenis opmaken welke regeringsvorm de beste is: in ieder geval is dat niet een vorm van dwingelandij of alleenheerschappij.

³⁶ J.C. Boogman, 'Raadpensionaris L.P. van de Spiegel: een reformatorisch-conservatieve pragmaticus en idealist', in: *Mededelingen van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen* 51 (1988) 136-223, aldaar 6-8; Vreede, *Mr. Laurens Pieter van de Spiegel* IV, 530-531.

³⁷ Arthur L. Legger, *Het sluitende bewijs. Opmerkingen over de providentiële geschiedschrijving* (ongepubliceerde scriptie UvA, 1994), 44 n. 18.

³⁸ J.W. te Water, *Redevoering over de nuttigheid der geschiedkunde van 't Vereenigd Nederland* (voorgelezen op de directeursvergadering van het Zeeuwsch Genootschap, 10 okt. 1769), KB, 75 H 13, f. 7^r-10^v; Index op de notulen over 1769-1811, ZA, Archief ZG, inv. nr. 55, f. 52, 55.

³⁹ *Nederlandsche bibliotheek* 8 (1780) 621-628.

Daarom was de staatsvorm waarin stadhouder en Staten elkaar in evenwicht hielden de beste. Daarnaast kon de politicus uit conflicten en oorlogen uit het verleden veel leren. Te Water hamerde er verder op dat voor de theoloog de vaderlandse geschiedenis bijvoorbeeld nodig was voor de bestudering van de Reformatie. De remonstranten hadden in zijn ogen over de gang van zaken rond de Dordtse synode (1618-1619) nogal wat leugens verbreid. Ook bij het uitleggen van de Bijbel achtte hij het van belang kennis van de geschiedenis te hebben.⁴⁰ Wie de argumenten kende die in het verleden tegen bepaalde ketters in stelling waren gebracht, kon deze opnieuw inzetten als dezelfde ketterijen weer opgeld deden. Het was dan ook de plicht van elke predikant de geschiedenis te bestuderen. Daardoor kreeg deze immers hij een duidelijk zicht op de invloed van de voorzienigheid van God op de geschiedenis.⁴¹

De rol van de voorzienigheid maakte Te Water tot de tweede pijler van zijn oratie. Deze werkte hij in zijn betoog veel breder uit dan de eerste. Hij probeerde in zijn verhaal de invloed die God had uitgeoefend op het verloop van de Opstand van de Nederlanden tegen Spanje nadrukkelijk voor het voetlicht te brengen. Dit deed hij, naar eigen zeggen, omdat zowel in zijn eigen tijd als daarvoor velen, zelfs in de Republiek, ontkenden dat God alle dingen leidde. Helaas maakte Te Water niet duidelijk welke personen hij precies op het oog had. Hoe dan ook, hij vond degenen die het bestaan van de voorzienigheid ontkenden dwaas en goddeloos. Hij kon zich niet voorstellen dat deze mensen echt overtuigd waren van hun zaak. Diep geschokt was hij door het feit dat sommigen de Reformatie niet als werk van God zagen. In plaats daarvan durfden ze te beweren dat deze was begonnen omdat Hendrik VIII wilde scheiden, dan wel omdat mensen zich de kerkelijke goederen wilden toe-eigenen.⁴² Te Water veronderstelde dan ook dat al zijn Middelburgse toehoorders net als hijzelf wél in de voorzienigheid geloofden. Wie de voorzienigheid ontkende, vermorzelde immers alle fundamenten van godsdienst en vroomheid.

Volgens Te Water bleek de realiteit van Gods voorzienigheid duidelijk uit de hele vaderlandse geschiedenis: God had de Republiek gesticht. Velen hadden dit erkend, ook zulke vooraanstaande figuren als Willem van Oranje en Michiel de Ruijter. Zelfs de vijanden van de Republiek, die Te Water overigens niet nader identificeerde, hadden hiermee ingestemd. Dat de Republiek nooit door anderen overmeesterd was, kon toch onmogelijk een andere oorzaak hebben dan dat God Zelf voor de Republiek streed. In deze trant beschreef hij met veel retorische versieringen de rol van de voorzienigheid in de vaderlandse geschiedenis. Te Water moest, met andere woorden, niets hebben van historici die hun werk

⁴⁰ Te Water, *Oratio de praestantia*, 15-17. Het UBL exemplaar 755 A 11 bevat diverse verbeteringen van het Latijn en literatuurverwijzingen in de marge van onder andere Te Water.

⁴¹ Te Water, *Oratio de praestantia*, 6-8.

⁴² Te Water, *Oratio de praestantia*, 11-12. Te Water herhaalde dit vijf jaar later in Leiden: Iona Guilielmus te Water, *Oratio de studio historiae ecclesiasticae cum disciplina theologiae diligenter coniugendo, publice habita, die IX aprilis a.v.ae. MDCCLXXXV*, Leiden 1785, 25.

niet lieten dienen als bewijs voor het allesbepalende ingrijpen van God in de geschiedenis.

De vereiste eigenschappen van een historicus

Over de meer methodische aspecten van de historiografie sprak Te Water zich uit in een tweetal andere lezingen voor het Zeeuwsch Genootschap. In een direct vervolg op de zojuist besproken genootschapslezing onderhield hij de leden in 1769 over de vereiste eigenschappen die een vaderlandse historicus behoorde te bezitten: ijver, betrouwbaarheid, objectiviteit en voorzichtigheid.⁴³ Ijver was nodig voor de zoektocht naar de benodigde bronnen in alle mogelijke archieven, zowel die van de kerk als die van de overheid. De historicus behoorde de archiefstukken kritisch te beoordelen en zich op de betrouwbaarste bronnen te baseren. Er waren nog veel vragen in de vaderlandse geschiedenis op te lossen. Men wist bijvoorbeeld nog steeds niet hoeveel personen het Smeekschrift der edelen ondertekend hadden. Dat was niet geheel toevallig precies de vraag welke de ijverige Te Water in die jaren in zijn vrije tijd aan het oplossen was. Betrouwbaarheid behoorde de historicus te betrachten wanneer hij zijn bevindingen opschreef. Hij mocht nooit de waarheid verbergen en de lezers op deze wijze zand in de ogen strooien. Zonder waarheid bracht hij geen licht voort, maar slechts schaduw. Voor het verkrijgen van een voorbeeld van dat laatste hoefde men slechts de Spaanse geschiedschrijvers van de Opstand open te slaan.

Objectiviteit was misschien wel het grootste struikelblok. Altijd behoorde de historicus de goede eigenschappen van de vijanden te vermelden en de fouten van de medestanders ruiterlijk te erkennen. Velen strandden echter op de klip van de subjectiviteit. Te Water noemde als voorbeeld de remonstrant Johannes Wtenbogaert (1557-1644) die in zijn *Kercklicke historie* wel zeer openlijk de kant van zijn geloofsgenoten had gekozen en meer polemieken dan historiografie beoefend had. In dit soort gevoelige zaken paste juist voorzichtigheid. Het was beter dat de historicus zich bescheiden opstelde dan dat hij door zijn geschriften moeilijkheden veroorzaakte.

Een aantal jaren later bracht Te Water op het Zeeuwsch Genootschap de voorzichtigheid nog eens naar voren.⁴⁴ Deze keer was het met het oog op het citeren van bronnen en literatuur en het annoteren van een historiografisch werkstuk. Hij gispte nodeloze voetnoten die dienden om overbekende dingen aan te tonen. Het was werkelijk overbodig met citaten te onderbouwen dat een vlo geen koe is. Bondigheid viel te prefereren boven een breed vertoon van zo-

⁴³ J.W. te Water, *Korte verhandeling over de vereischte hoedanigheden in eenen Nederlandschen historieschrijver* (1769), KB, 75 H 13, f. 2^r-6^r.

⁴⁴ J.W. te Water, *De noodige voorzichtigheid en naauwkeurigheid in het aanhalen van schrijveren aangeprezen* (1 dec. 1778), KB, 75 H 13, f. 11^r-16^r. De vragen die hij in deze drie lezingen voor het Zeeuwsch Genootschap behandelde stelde hij in 1783 opnieuw voor als mogelijke prijsvragen voor de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden (Lijsten van onderwerpen voor prijsvragen, UBL, Archief MNL, inv. nr. 409, f. 13, 17 en 19).

genaamde belezenheid. Die belezenheid werd namelijk altijd met behulp van in het geheel niet ter zake doende gegevens gestaafd; juist de minst bekwamen wilden zich op deze wijze als geleerden voordoen. Veel beter was het als de historicus daadwerkelijk belezen was, maar zich daar niet op liet voorstaan. In de spaarzame annotatie moest hij dan wel zo nauwkeurig mogelijk te werk gaan. Hij mocht nooit schrijvers aanhalen die hij niet goed kende of niet had gelezen. Te Water kende talloze voorbeelden van gevallen waarin aangehaalde boeken op naam waren gesteld van auteurs wier naam slechts leek op die van de echte schrijver. Om nog maar te zwijgen van gevallen waarin schrijvers woorden uit een Hebreeuwse boektitel hadden opgevat als de naam van de auteur van het betreffende boek. Daarmee bewezen deze schrijvers vooral weinig kennis van zaken te hebben. Daartegenover bepleitte Te Water het goed citeren van alle boeken. Daarbij behoorde de historicus niet te verzuimen de paginanummers te noemen van het boek waarnaar hij verwees en – als er tenminste meerdere edities van verschenen waren – ook de plaats en het jaar van uitgave.

De geschiedenis van de letterkunde en de wetenschap

Geruime tijd later, in 1805, liet Te Water zich nogmaals uit over de beoefening van de geschiedenis. Als voorzitter van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden opende hij de jaarvergadering met een rede. Hier ging hij niet zozeer in op het beoefenen van de vaderlandse geschiedenis, maar op de 'letterkundige geschiedenis', de geschiedenis van de beoefening van wetenschap en van de kunst. Te Water doelde hierbij vooral op het maken van biografieën van leden van de Maatschappij. Het maken van levensbeschrijvingen achtte hij een dankbare taak. De geschiedenis van volken stemde hem naar eigen zeggen in het algemeen droevig, omdat daarin vooral de gebreken en driften van mensen naar voren kwamen. Daarentegen lichtte in de geschiedenis van letterkunde en wetenschap de kennis en de vooruitgang van mensen op.⁴⁵ Deze historiografie gaf een beeld van hun ontwikkeling, of juist van hun kwijnende staat. De stand van kunst en wetenschap, zo hield Te Water zijn gehoor voor, gaf een goede indruk van het land waaruit zij voortkwamen: zij hadden een goede invloed op het volk omdat ze 'nationale deugden' aankweekten.⁴⁶

Dit onderwerp was niet voor niets gekozen: Te Water stelde als voorzitter van de Maatschappij namelijk biografieën op van de gestorven leden.⁴⁷ Hij was tevens bezig materiaal te verzamelen voor een verbeterde versie van Pieter de la Ruë's *Geletterd Zeeland*, een in 1741 in tweede druk verschenen biografisch woordenboek van geleerde Zeeuwen. Eerder had Pieter Boddaert de herziening

⁴⁵ *Handelingen MNL* 1805, 1-9, aldaar 2. Het stuk werd ook opgenomen in de *Haarlemsche konst- en letter-bode* 1806, deel 2, 82-89.

⁴⁶ *Handelingen MNL* 1805, 5-6.

⁴⁷ Zie hiervoor § 3.5.

van dit werk op zich genomen, zij het zonder resultaat.⁴⁸ Te Water heeft in de tijd dat hij ermee bezig was velen verzocht om biografische gegevens te verkrijgen, zoals bijvoorbeeld blijkt uit correspondentie met Theodorus van der Bell (1720-1794), predikant te Rijnsburg. Na diens dood vulde Te Water het door deze Zeeuw van geboorte aangedragen materiaal eigenhandig aan.⁴⁹ Te Water heeft veel briefjes met gegevens verzameld over geletterde Zeeuwen. Over Jacobus Bellamy is bijvoorbeeld een stapeltje met kleine aantekeningbriefjes bewaard gebleven met biografische gegevens en verwijzingen naar boeken in Te Waters bibliotheek.⁵⁰ Te Water voltooide zijn herziening van het werk van De la Ruë echter nooit. Na zijn dood is het door hem verzamelde materiaal voor 200 gulden aangekocht door het Zeeuwsch Genootschap. Frederik Nagtglas (1821-1902) heeft deze gegevens gebruikt bij de opstellen van zijn Zeeuws biografisch woordenboek.⁵¹

Bovendien greep Te Water zijn overzicht van de 'letterkundige geschiedenis' aan om in een paar zinnen zijn politieke visie te kunnen ontvouwen. Hij zag namelijk een evenredig verband tussen enerzijds de bloei van kunst en wetenschap en anderzijds een goed landsbestuur en handhaving van de 'edele vrijheid'.⁵² Hij zag dit bevestigd in de geschiedenis: een goede overheid ondersteunde in het verleden altijd de wetenschap. Tirannen daarentegen droegen de wetenschap meestal een vijandig hart toe, omdat het gemakkelijker is over een dom volk te heersen dan over een beschaafd en slim volk. Recht tegenover zulke tirannen zag Te Water de 'ware vrijheid', die immer kunst en wetenschap koesterde. Dat hij onder deze 'ware vrijheid' iets geheel anders verstond dan de vrijheid die Bataafse Revolutie had gebracht, liet hij weten door middel van twee (door hem niet vertaalde) Latijnse citaten, van Cicero ('Griekenland is aan dit ene kwaad ten onder gegaan: onbeheerste vrijheid en teugelloosheid van hun volksvergaderingen') en van Tacitus ('Ten onrechte werd het woord vrijheid door hen gebruikt, die - abject in hun eigen zaken en verderfelijk voor het openbaar belang - geen andere hoop konden koesteren dan op tweedracht').⁵³ De goede verstaander kon hieruit afleiden dat volgens Te Water de Bataafse staatsinrichting weinig van doen had met de 'ware vrijheid'.

In deze bespiegelingen van Te Water over de historiografie komen elementen van alle stromingen in de achttiende-eeuwse historiografie naar voren. De zeer grote nadruk in zijn Middelburgse oratie op de invloed van de voorzienigheid op de geschiedenis van de Republiek lijkt ervoor te pleiten om hem als aan-

⁴⁸ S.D. Post, *Pieter Boddaert en Rutger Schutte, piëtistische dichters in de achttiende eeuw*, Houten 1995 (diss. Nijmegen), 146.

⁴⁹ Th. van der Bell aan Te Water, 25 maart 1788, ZB, Hs 2659.

⁵⁰ Te Water, aantekeningen over J. Bellamy, ZB, Hs 2611 en 2990.

⁵¹ F. Nagtglas, *Levensberichten van Zeeuwen I*, vii; *Bibliotheca Te Waterana, sive catalogus librorum selectorum* [...], Leiden 1823, 406-407. Delen van Te Waters aantekeningen bevinden zich nu in de handschriftenverzameling van de Zeeuwse Bibliotheek.

⁵² *Handelingen MNL* 1805, 2, 6.

⁵³ Cicero, *Oratio pro L. Flacco*, § 16; Tacitus, *Annales*, 11.17.

hanger van de traditioneel-gereformeerde geschiedschrijving te zien. Hij lijkt het ingrijpen van God zwaarder aan te zetten dan zijn Zeeuwse collega-historici. Zijn onderstreping van het nut van de geschiedschrijving, en dan met name voor politici, kan geïnterpreteerd worden als bewijs voor zijn affiniteit met de wijsgerige historiografie. Datzelfde geldt voor de op de eigen tijd toegesneden politieke les die hij aan zijn overzicht van de ontwikkeling van kunst en wetenschap verbond en zijn aandacht hierbij voor het begrip vrijheid, dat een grote rol in de wijsgerige historiografie speelde en daar, bijvoorbeeld door Stijl, in een cultureel kader werd geplaatst.⁵⁴ Het valt te betreuren dat de lezing die Te Water in 1784 over de 'staatkundige voorzeggingen', het doen van politieke voorspellingen op grond van de geschiedenis, een kenmerk van de wijsgerige historiografie, niet bewaard is gebleven.⁵⁵ Zijn aandacht voor dit voordeel dat de historiografie kon verschaffen aan de politicus wijst er op dat hij ook deze visie met de wijsgerige historici deelde. Zijn pleidooi voor nauwkeurigheid en objectiviteit doet echter weer aan Wagenaar en Wesseling denken, al lijkt het er wel verdacht veel op dat Te Water zijn eigen blik objectief verklaarde en subjectiviteit voorbehield aan de Spaansgezinde en remonstrantse historici. Een blik op zijn historiografische publicaties zal leren of ook in zijn werk al deze elementen in dezelfde mate naar voren kwamen.

2.4 In vaders voetspoor

Historische erfenis

Al Te Waters grote historiografische publicaties handelen over elementen van één onderwerp: de Opstand van de Nederlanden tegen Spanje. De keuze voor deze periode was ingegeven door het feit dat dit het geboorte-uur van de Republiek was. Het was de tijd waarin de grondslagen gelegd waren voor het staatsbestel en de Gereformeerde Kerk was ontstaan. Om het in Te Waters eigen woorden te zeggen:

De gebeurtenissen van Nederland, vooral in de zestiende eeuw, zijn onze aandacht overwaardig; zij leeren ons de uitmuntendste voorstanders van den waaren Godsdienst, de eerste grondleggers en heldhaftige bevorderaars van de dierbaare Vrijheid, van nabij kennen; zij ontdekken ons de aanbiddelijke wegen, welke de wijze Voorzienigheid insloeg, om onze voorvaders uit de wreede banden van slavernij en gewetensdwang te verlossen, en de zeven vereenigde gewesten tot een vrij Gemeenebest te verheffen.⁵⁶

⁵⁴ Haitsma Mulier, 'Het begrip 'vrijheid'', 223.

⁵⁵ 'Zijn E [Te Water] heeft voorgelezen zijn Aanmerkingen over de staatkundige voorzeggingen', ZA, Index op de notulen over 1769-1811, ZA, Archief ZG, inv. nr. 55, f. 171; Mijnhardt, *Tot Heil van 't Menschdom*, 211.

⁵⁶ J.W. te Water, *Historie van het Verbond en de smeekschriften der Nederlandsche edelen* [...] I, Middelburg 1776, i.

Te Water was met name door zijn vader op het spoor van de zestiende eeuw gezet. Te Water senior betrok Jona Willem meerdere malen bij zijn onderzoek naar deze periode. Bij zijn dood in 1764 liet Te Water senior een aantal manuscripten en aantekeningen na, die grotendeels in handen kwamen van Jona Willem. Hij moet hier zeer verheugd over zijn geweest, aangezien hij gezegd zou hebben dat hij meende dat zijn vader veel geleerder en wijzer was dan hijzelf.⁵⁷ Willem junior meende daarentegen dat Jona Willem de verdiensten van hun vader ten onrechte nooit voldoende onder de aandacht had gebracht.⁵⁸ Dat is echter bezijden de waarheid. Deze opmerking was waarschijnlijk uit jaloezie geboren. Willem junior heeft in tegenstelling tot zijn vader en zijn beide theologisch onderlegde broers nooit iets gepubliceerd, ook niet nadat hij na Jona Willem's dood al diens aantekeningen tot zijn beschikking had gekregen.⁵⁹

Behalve stukken over de zestiende eeuw betroffen de aantekeningen van Willem te Water senior een kerkgeschiedenis van Axel, een geschiedenis van de kerkordes van de provincies van de Republiek en een beschrijving van de samenkomst van de remonstranten te Utrecht in 1612, met aandacht voor de staatkundige doelen van de remonstranten, met name die van Wtenbogaert.⁶⁰ Gelet op de uitgesproken negatieve houding van Willem te Water senior ten opzichte van de remonstranten zal dit ongetwijfeld geen lovende beschrijving geweest zijn. Al heeft Te Water soms pogingen gedaan tot uitgave en voltooiing van deze manuscripten, met name van de geschiedenis van de kerkorde, tot publicatie van deze manuscripten is het nooit gekomen.⁶¹ Hij kwam eveneens niet tot de voltooiing van zijn plan om de aantekeningen van zijn vader over de geschiedenis van de gereformeerde kerken in de Zuidelijke Nederlanden om te werken tot een publicatie.⁶²

Andere aantekeningen gebruikte Jona Willem wel. Willem te Waters *Historie der hervormde kerke te Gent*, verschenen in 1756, was destijds goed ontvangen. Desondanks was de uitgever met 200 niet-verkochte exemplaren blijven zitten. Deze bracht hij in 1794 opnieuw op de markt, voorzien van een nieuw titelblad en met een aanhangsel van de hand van Jona Willem.⁶³ Hij baseerde dit

⁵⁷ *Handelingen MNL* 1823, 23.

⁵⁸ Willem te Water aan H.W. Tydeman, 5 dec. 1823, UBL, ingeplakt in 1059 F 8.

⁵⁹ Testament J.W. te Water, RAL, NNA, Notaris F. Booy, inv. nr. 113, f. 5^v-6^f.

⁶⁰ Van der Baan, *Geschiedkundige beschouwing*, 132-133.

⁶¹ 'Ook ben ik bezig met te voltoojen en ter drukpersse te vervaardigen de Verhandelingen van mijnen vader over de kerkenordeninge van Nederland' (Te Water aan M. Tydeman, 8 juli 1770, UBL, LTK 997). Het bewaard gebleven manuscript van Willem te Waters kerkordegeschiedenis is dan ook een autograaf met diverse toevoegingen en aantekeningen van Jona Willem: Willem te Water, *Geschiedenis van de kerkenordeningen in Nederland*, Bibliotheek VU, XV.05080. Hierin ontbreekt het gedeelte over Zeeland, dat is opgenomen in: Te Water, *Kort verhaal*, 444-480.

⁶² Te Water aan J.Th. Royer, 15 juni 1776, UBUVA, Eq 67.

⁶³ Jona Willem te Water, *Historie der hervormde kerke en doorluchtige schoole te Gent, sedert derzelver aanvang tot derzever einde, door Willem te Water, predikant te Axel. Nieuwe uitgave, met een aanhangsel dienende ter verbeteringe en vermeerderinge van dezelve historie, door Jona Willem te Water*, Utrecht 1794, 1-2.

aanhangsel op aantekeningen die zijn vader na het verschijnen van het werk gemaakt had. Bovendien voegde hij enkele eigen bevindingen toe. Dit aanhangsel bood overigens louter detailtoevoegingen en verwijzingen naar tussentijds verschenen secundaire literatuur. Het was geen totale herziening van het eerder verschenen werk van Te Water senior. Een andere studie van hem vroeg een actievere bemoeienis van Jona Willem.

De Zeeuwse Reformatie: een coproductie

Te Waters eerste grote publicatie verscheen in 1766: het *Kort verhaal der Reformatie van Zeeland in de zestiende eeuw*. Het werk was opgezet door Willem te Water senior. Bij zijn overlijden liet hij, naast de eerder genoemde manuscripten, een stuk na dat in vergevorderde staat was. Het handelde over het ontstaan van de gereformeerde kerken in Zeeland. Te Water senior meldde reeds in 1762 dat zijn boek over de Zeeuwse Reformatie, waaraan hij al sinds het midden van de jaren vijftig geschreven had, gereed lag om te worden gedrukt.⁶⁴ In hoeverre het werkelijk af was, is onzeker. In elk geval had hij de indeling van het uiteindelijke werk, een historisch verhaal gevolgd door enkele verhandelingen, op dat moment al uitgedacht. Bij de uiteindelijke uitgave door Jona Willem bestond het boek uit een historisch overzicht van de geschiedenis van de Reformatie in Zeeland (357 bladzijden), een aantal losse verhandelingen die op deze Reformatie betrekking hebben (120 bladzijden) en afschriften van zestiende-eeuwse bronnen (117 bladzijden). Graag zou Jona Willem de hulp van Wesseling hebben ingeroepen voor het afmaken van het boek, maar ook deze was in 1764 overleden. Zijn schoonzoon Bonnet bracht Te Water in een brief persoonlijk op de hoogte van diens overlijden. Te Water antwoordde Bonnet zeer bedroefd te zijn om het heengaan van zijn leermeester. Dezelfde condoleancebrief gebruikte hij echter eveneens om Bonnet heel voorzichtig te vragen of hij hem kon helpen aan aantekeningen van Wesseling die nuttig zouden zijn bij de bewerking van zijn vaders manuscript.⁶⁵

Jona Willem droeg het boek op aan Wilhem van Citters (1723-1802), op dat moment representant van de eerste edele in Zeeland. Hij was de zoon van de in 1758 overleden Wilhem van Citters, die als één van de mecenasen Te Waters studie mogelijk had gemaakt. In het voorwoord meldde Jona Willem dat een 'voornaam deel' van het boek door Willem te Water senior was geschreven. In elk geval was het gedeelte met de verhandelingen geheel van zijn hand, zij het dat Jona Willem de in de stukken gebezigde spelling had aangepast aan de zijne en een enkele aanvulling had toegevoegd.⁶⁶ Het hoofddeel, het 'kort verhaal'

⁶⁴ Te Water, *Tweede eeuw-getyde*, 18, 36, 91, 176; A.'s Gravezande aan W. te Water, 3 april 1755, UBUVA, Eq 66, f. 26-36.

⁶⁵ Te Water aan G. Bonnet, 20 nov. 1764, UBL, BPL 1188. Willem te Water senior had in een eerder stadium ook al aan Bonnet om advies gevraagd (W. te Water aan G. Bonnet, 29 juni 1763, Universiteitsbibliotheek Utrecht, 15 A 3).

⁶⁶ Te Water, *Kort verhaal*, *3', xi, xviii, 118, 216.

waaraan het boek zijn titel dankte, had Te Water senior opgezet. Jona Willem had het voltooid. Hoeveel werk deze voltooiing precies geleverd heeft, is onduidelijk. In zijn ogen was het werk in elk geval minder persklaar dan zijn vader had gemeend. Hij heeft het geheel aanzienlijk uitgebreid op grond van aantekeningen van zijn vader en eigen onderzoek.

Dat de naam van Jona Willem te Water in grotere letters op het titelblad is afgedrukt dan de naam van Willem te Water is desondanks te rechtvaardigen. Te Water senior had zijn zoon namelijk vanaf het begin bij het onderzoek voor het boek betrokken. Het boek was gebaseerd op diverse kronieken en in druk verschenen historische werken. Daarnaast was echter gestreefd om gebruik te maken van een zo groot mogelijk aantal primaire bronnen. Immers, zo staat in het voorwoord van het werk te lezen, wie meer wil schrijven dan reeds in de gedrukte boeken staat, zal door middel van onderzoek in de originele archiefstukken onbekende feiten naar boven moeten halen.⁶⁷ Jona Willem had dan ook op verzoek van zijn vader de archieven van de stad Zierikzee onderzocht. Vanuit Haamstede kon hij dat immers gemakkelijk doen. Te Water senior had ook zelf archivalia onderzocht, bijvoorbeeld stukken uit Goes die hij via Van de Spiegel geleend had. Door zijn predikantschap in Axel was hij immers aan Zeeuws-Vlaanderen gebonden en dat deel van de provincie Zeeland speelde in dit boek geen rol, omdat de protestanten daar in de zestiende eeuw geen voet aan de grond kregen. Het onderzoek in de archieven van Veere, Middelburg en Tholen is grotendeels door Jona Willem gedaan toen hij predikant op Walcheren was. Al is zijn aandeel bij het schrijven wat moeilijk vast te leggen, bij het onderzoek is hij onmiskenbaar betrokken geweest. Het *Kort verhaal* was van het begin af aan een coproductie van vader en zoon Te Water.

De Zeeuwse Reformatie: de teneur

De teneur van het werk is zoals van gereformeerde predikanten te verwachten is: de sympathie ligt bij de gereformeerden. De Te Waters vergoelijkten eventuele gebreken van hun kant en beschreven de Reformatie als een werk van God. Hun boekwerk diende als 'een gedenkzuil van Gods gunstbewyzen aan zyne Hervormde Kerke in Zeeland'.⁶⁸ Ze toonden hierbij in elk geval in één opzicht met hun tijd mee te gaan: in de achttiende eeuw werd 'hervormd' steeds vaker gebruikt als synoniem voor 'gereformeerd'. De geschiedenis van de Zeeuwse Reformatie (een 'onduitsch woord' dat toch maar gebruikt werd omdat het in de Nederlandse taal was ingeburgerd) beperkten de auteurs tot die van de gereformeerde Reformatie. Weliswaar waren er veel doopsgezinden geweest in Zeeland, maar hun geschiedenis lieten de Te Waters, afgezien van enkele losse opmerkingen, buiten beschouwing. De belangstelling van de auteurs ging louter uit naar de gereformeerden. Aandacht aan niet-gereformeerde protestanten paste niet bij

⁶⁷ Te Water, *Kort verhaal*, xi-xiv.

⁶⁸ Te Water, *Kort verhaal*, xviii, 114, 264.

de gereformeerde boodschap die zij hun lezers wilden meegeven. Het *Kort verhaal* eindigt namelijk met een oproep aan de gereformeerde Zeeuwen om te blijven bij de zuivere waarheid, die ten tijde van de Reformatie was vastgelegd in de Heidelbergse catechismus en de Nederlandse geloofsbelijdenis.⁶⁹

Hoewel deze oproep wellicht aanleiding zou kunnen geven tot de gedachte dat het derde gereformeerde belijdenisgeschrift, de op de Dordtse synode (1618-1619) vastgestelde Canones (of Leerregels), volgens de beide Te Waters minder van belang was, spreekt het hele werk dit tegen. De keuze om hier slechts twee belijdenisgeschriften te noemen was ingegeven door de in het boek beschreven periode, de zestiende eeuw, waarin deze beide geschriften zijn ontstaan. De beschrijving van de Reformatie eindigt bij het jaar 1600, omdat het verdere verloop van de Zeeuwse kerkgeschiedenis in de ogen van de auteurs te 'uitgebreid en netelig' was. Vanwege de grote hoeveelheid bronnen die voor een beschrijving van de periode na 1600 bestudeerd moest worden ontbrak het Jona Willem aan 'tyd en lust' om de ontwikkelingen in de zeventiende eeuw ook nog in ogenschouw te nemen.⁷⁰

Toch biedt het boek wel enkele blikken in de gebeurtenissen na 1600, waaruit blijkt bij wie de sympathie van de auteurs lag als het ging om de keuze voor of tegen de besluiten van de Dordtse synode. Wanneer de in dit boek behandelde Zeeuwse predikanten later een rol zouden spelen in de remonstrantse twisten, dan besteedden de Te Waters aan deze ontwikkelingen aandacht. Godefridus Udemans kreeg bijvoorbeeld alle lof toegezwaaid voor zijn contraremonstrantse houding op de Dordtse synode. De remonstranten moesten het daarentegen meer dan eens ontgelden. Een lekentheoloog als Coornhert karakteriseerden de auteurs als een 'beruchte wargeest'.⁷¹ De gedachte van sommige historici dat de in de zestiende eeuw door de Staten van Zeeland gebezigde term 'evangelisch gereformeerde religie' op alle protestanten sloeg, bestreed Willem te Water senior ten eerste in één van zijn verhandelingen. In zijn ogen doelde de overheid met deze term alleen op de gereformeerde godsdienst. Dat de Zeeuwse gereformeerden in de zestiende eeuw allen eensgezind aan de leer van Calvijn vasthielden, zagen de Te Waters als een zegen. Dankbaar constateerden ze dan ook dat in Zeeland niet, zoals elders in de Republiek, het hele of halve pelagianisme de kop opstak.⁷² Het is opvallend dat de Te Waters in hun boek over de Reformatie niet de rooms-katholieken als grootste vijanden van de gereformeerden naar voren brachten, maar de remonstranten. In deze afkeer van remonstranten is zeker de invloed van Te Water senior te onderkennen. Hij voerde in zijn *Tweede eeuw-getyde van de Geloofs-belydenisse* eveneens de remonstranten als het grootste gevaar voor de gereformeerden op. Afgezien van zijn eerder aangehaalde

⁶⁹ Te Water, *Kort verhaal*, xv-xvi, 354-355.

⁷⁰ Te Water, *Kort verhaal*, xvii.

⁷¹ Te Water, *Kort verhaal*, 186, 190, 242-248, 417.

⁷² Te Water, *Kort verhaal*, 322-323, 417-430.

afwijzing van hun weergave van de Dordtse synode liet Jona Willem zich amper zo uitgesproken negatief over hen uit.

In een tijd waarin de rooms-katholieken steeds meer rechten kregen, gaven de Te Waters geen blijk van antipapisme, ook niet in het voorwoord en de ‘toepassing’ aan het einde. Hieruit kan afgeleid worden dat zij geen gevaar zagen in de langzaam toenemende vrijheid voor hun rooms-katholieke landgenoten. Met hun studie hadden de Te Waters niet het oogmerk om anti-rooms-katholieke propaganda te produceren. Hun doel was in de eerste plaats het nauwkeurig beschrijven van de geschiedenis. Daarom werd niet alleen de remonstrantse polemische historiografie van Brandt en Wtenbogaert kritisch gezien in het voorwoord. De *Wonderen der allerhoogsten* van Abraham van de Velde kreeg eveneens een veeg uit de pan: het historische deel van dat werk was ‘verdrietig’ om te lezen, omdat Van de Velde steeds conflicten met zijn collega’s in zijn relaas had verwerkt.⁷³ Dat deze vooraanstaande vertegenwoordiger van de zeventiende-eeuwse traditioneel-gereformeerde historiografie zo’n uitbrander kreeg, laat zien dat de Te Waters zich in hun werk over de Zeeuwse Reformatie meer als historici dan als theologen wilden profileren.

Zeer gedetailleerd beschreven ze per stad en dorp in Zeeland hoe de Reformatie daar gestalte kreeg. Ze schonken daarbij aandacht aan alle Zeeuwse predikanten uit de zestiende eeuw die zij hadden kunnen achterhalen. Doordat de Te Waters alle gegevens die zij gevonden hadden in hun werk opnamen, is het boek niet een zeer leesbaar overzicht geworden. Tydeman gaf Jona Willem dan ook subtiel in overweging of een verdeling in paragrafen en het aanbrengen van kernwoorden in de marge het werk niet wat toegankelijker zou hebben gemaakt.⁷⁴ Degene die echter alles wilde weten over de Zeeuwse Reformatie had met het *Kort verhaal* een betrouwbare bron in handen. Omdat de Te Waters hun werk gebaseerd hebben op primaire bronnen die inmiddels verloren zijn gegaan, heeft het werk nog steeds waarde.⁷⁵

2.5 De Vlissingse geschiedenis in breder perspectief

De inhuldiging van Willem V

Als Vlissingse predikant kreeg Te Water twee maal de mogelijkheid om zijn historiografische talenten ten toon te spreiden bij feestelijke gelegenheden. De eerste keer was wegens de inhuldiging van prins Willem V als erfheer van Vlissingen, op 30 mei 1766. Van de stadsregering ontving Te Water de opdracht een verslag in boekvorm te maken van de inhuldiging zelf en van de feestelijkheden op 8

⁷³ Te Water, *Kort verhaal*, iv-v.

⁷⁴ M. Tydeman aan Te Water, [1766], UBL, BPL 945.

⁷⁵ C. Rooze-Stouthamer, *Hervorming in Zeeland (ca. 1520-1572)*, Goes 1996, 94 n. 86. In de negentiende eeuw werd het werk uitgebreid geciteerd in de artikelenserie ‘De hervorming op Walcheren’ (*De Katholiek* 52 (1867) 703-704 en 53 (1868) 232, 235, 237, 239).

maart van dat jaar, de dag van de meerderjarigheid van de prins. Te Waters vriend Josua van Iperen mocht eveneens een verslag schrijven, maar dan van de inhuldiging van Willem V als markgraaf van Veere, twee dagen voor de inhuldiging te Vlissingen. Uit een vergelijking van beide werken blijkt dat beide predikanten het nuttig vonden om een overzicht van de geschiedenis van hun stad te geven. Te Water deed dit om het werk een meer blijvende betekenis te geven.⁷⁶

Waar Van Iperen echter veertien bladzijden van zijn 80 bladzijden tellende boek nodig had voor de geschiedenis van Veere, wijdde Te Water maar liefst 54 van zijn 92 bladzijden aan de Vlissingse historie. Bovendien sloot hij zijn boek af met een overzicht van alle Vlissingse hoogwaardigheidsbekleders uit de voorafgaande twee eeuwen. Daarnaast beschreven beide auteurs de feestelijkheden rond de inhuldiging, de volgorde van de stoeten en de inhoud van de gehouden redes. Te Water deed dit echter veel beknopter dan Van Iperen: Van Iperen besteedde twintig bladzijden aan alle opgerichte erebogen, verlevendigd met afbeeldingen. Te Water ruimde voor de erebogen en illuminaties slechts vijf bladzijden in en liet illustraties achterwege. Hiermee week Te Water ook af van zijn voorganger Huet, die in 1751 zijn beschrijving van de inhuldiging van Willem IV in Vlissingen met illustraties en een beduidend korter historisch overzicht had uitgegeven.⁷⁷

Te Waters voornaamste doel was niet alleen Vlissingen een historische les te leren, maar ook Willem V. Hij zette direct in met een verwijzing naar de gebeurtenissen van precies twee eeuwen daarvoor: in 1566 had het indienen van het Smeekschrift der edelen de grondslag voor de Republiek gelegd. In 1766 mocht men zich volgens Te Water gelukkig prijzen dat, in tegenstelling tot 1566, de zuivere godsdienst mocht worden beoefend en dat ‘de onbezwalkte waarheid zegepraalt’.⁷⁸ Hij onderbouwde zijn historisch overzicht met uitvoerige annotatie en had naar eigen zeggen vooral bronnen gebruikt die moeilijk beschikbaar waren. Zijn bronnen waren – naast gedrukte overzichtswerken van Wagenaar, Van Mieris, Bor, Reygersberch, Boxhorn, Hooft, Van Reid en Van Meteren – de resolutieboeken van Vlissingen en manuscripten van Willem te Water senior.

Voorafgaand aan het boek staan de gebruikelijke lovende gedichten. L.F. Schorer zong Te Waters lof (‘Ja t’late nageslacht zal vaak uw arbeid prijzen/ En Vlissingen vooräl U eeuwige Eer bewyzen’). Brahé, onmiskenbaar de meest or-

⁷⁶ Te Water, *Levens-berigt*, 48-49.

⁷⁷ J.W. te Water, *Plechtige inhuldiging van zyne doorluchtigste hoogheid Willem den Vyfden prins van Oranje en Nassau enz. enz. enz. als erf-heer van Vlissingen op den XXX van bloeimaand MDCCLXVI. Met eene voorafgaande beschryvinge van de voornaamste geschiedenissen der stad Vlissingen sedert haare eerste beginselen tot op onsen tijd*, Middelburg 1767, 1-58, 85-90, E2¹-H2²; Josua van Iperen, *De statige inhuldiging van zyne doorluchtigste hoogheid Willem den vyfden, prince van Oranje en Nassau als markgraaf van Veere, den XXVIII van bloeimaand MDCCLXVI*, Middelburg 1767, 2-36; Daniel Théodore Huet, *Inhuldiging van zijne doorluchtige hoogheid Willem Karel Hendrik Friso, prins van Oranje, als erf-heer van Vlissingen op den Vden junij MDCCLI, met koperen platen versierd*, Amsterdam 1753.

⁷⁸ Te Water, *Plechtige inhuldiging*, 1-3.

thodox gereformeerde predikant van Vlissingen, roemde Te Waters boek over de Zeeuwse Reformatie en noemde hem een 'begaafde tolk van 't heilverbond'.⁷⁹ Te Water nam zelf eveneens een aantal dichtregels op. Deze maakten duidelijk wat het doel was van zijn boek. De strofen komen uit de blijkens de vele herdrukken zeer populaire *Stichtelyke gedichten* (1726) van de Middelburgse dichter Pieter Boddaert (1694-1760):

Doorzoek Gods Woord, maar haal ook uit de boeken
(’t Is beide Godsdienst, en geen werk van keur,
of dat men ’t doet om tydverdryf of sleur:)
De dikbestoven ’s lands historieboeken,
En acht vry uwen tyd op ’t allerbest besteed,
Als gy de wonderen leest, die de Allerhoogste deed.

Elk wekke in zich, in dochteren en zonen
Den lust tot onderzoek; ja ’t zy ook doel
van trouwe leeraars op den predikstoel
het volk hun plicht hiertoe met ernst te tonen.
En wat God wacht van elk, die noch de vrucht geniet
Van ’tgeen door ’s Heeren arm is aan dit land geschied.

Lees dan tot zulk een eind, o Nederlander
Wat God door en voor ’t vaderlyk geslacht
wrocht, toen Hy ’t uit het Roomsche Egypte bragt,
Wek door ’t verhaal den leeslust in elkander;
Zoo groeit de liefde best, voor vryheid en voor leer,
Zoo waakt men ’t best voor ’s lands behoud en voor Gods eer.⁸⁰

Boddaert had hier in dichtvorm een motief verwoord dat een leidende rol speelde in Te Waters historiografie: eenieder behoorde Gods hand in de geschiedenis te onderkennen. Dit was met name van belang in de geschiedenis van de Opstand. God schonk toen immers aan de Republiek vrijheid en de ware godsdienst. Zes jaar later bracht Te Water deze gedachtegang uitvoeriger naar voren. Toen besteedde hij opnieuw aandacht aan de Vlissingse geschiedenis en aan de rol van vrijheid en godsdienst daarin.

Tweede eeuwfeest van de bevrijding van Vlissingen

In de jaren zeventig van de achttiende eeuw vierden diverse Zeeuwse steden het feit dat het 200 jaar geleden was dat ze bevrijd werden van de Spaanse overheersing: Vlissingen en Veere in 1572, Middelburg in 1574, Zierikzee en Goes in 1577. Een onderdeel van al deze vieringen was het houden van een kerkelijke

⁷⁹ Te Water, *Plechtige inhuldiging*, i en vi; L.F. Schorer aan Te Water, 5 okt. 1767, ZB, Hs 1488.

⁸⁰ Te Water, *Plechtige inhuldiging*, viii.

Bevrijding van Vlissingen (1572). Afbeelding opgenomen in Te Waters *De Vaderland-*
sche historie van den heere J. Wagenaar verkort.

redevoering door één van de lokale predikanten.⁸¹ In Vlissingen kreeg Brahé de opdracht van de raad om de officiële herdenking te leiden in de Jacobskerk. Dit was voor Te Water een teleurstelling, vooral omdat hij zichzelf als de aangewezen persoon zag. Hij had immers zes jaar daarvoor al de Vlissingse geschiedenis beschreven. De redenen van de burgemeesters om voor Brahé te kiezen zijn onduidelijk. Verwachtten ze misschien dat hij een mooier verslag van de feestelijkheden zou kunnen schrijven? Te Water had immers de feestelijkheden rond de inhuldiging van Willem V in zijn verslag stiefmoederlijk bedeed. Of kozen ze voor Brahé omdat deze op dat moment het langst van alle predikanten aan de gemeente van Vlissingen was verbonden? In elk geval besloot de overheid in een later stadium, op verzoek van burgers, gelijktijdig een tweede dienst te houden in de Middelkerk. In deze kerk mocht Te Water voorgaan. Dit deed hij graag, ook al gingen alle hoogwaardigheidsbekleders naar de officiële herdenking in de Jacobskerk. Door zijn redevoering eerder te laten verschijnen dan Brahé – voor Te Water die in zijn latere leven zelden haast leek te maken met publiceren een hele prestatie – kon hij echter alsnog de eerste zijn.

De diverse redevoeringen bij deze jubilea bieden een goede mogelijkheid tot een vergelijking van de diverse feestredenaars. Naast Brahé en Te Water waren dit de predikanten Josua van Iperen (Veere), Augustus van der Sloot (Middelburg), Joannes van de Velde (Zierikzee) en Jan te Water (Wemeldinge). De laatste twee waren familie van Jona Willem: Jan was zijn oudste broer en Van de Velde een ver familielid van Paulina Cornelia Mounier.⁸² Jan te Water maakte een eenvoudig boekje voor zijn gemeenteleden, die naar zijn zeggen meer verstand hadden van ploegen dan van een ‘volledige orthographie’.⁸³ Zijn boekje was meer een preek dan een geschiedwerk. De anderen hebben hun werk een meer wetenschappelijk karakter willen geven door een uitgebreid notenapparaat toe te voegen en diverse bijlagen met daarin hoofdzakelijk de tekst van historische documenten. Daarmee gingen ze helemaal mee met hun tijd. Deze wijze van uitgave van bronnen bereikte in de achttiende eeuw een hoogtepunt. Het was zeer gebruikelijk om achter in het werk of in een aparte band de tekst van de originele stukken op te nemen.⁸⁴ Bij deze groep feestredenaars kan ook nog de

⁸¹ Te Water, *Levens-berigt*, 50-53; M.P. de Bruin, ‘Eeuwfeesten in het licht van hun tijd’, *Zeeuwsch Tijdschrift* 22 (1972), 100-106; Acteboek kerkenraad 1763-1777, GAV, NHK Vlissingen, inv. nr. 307, 28 maart 1772.

⁸² J. van de Velde aan Te Water, 22 nov. 1776, UBL, LTK 1004.

⁸³ Jan te Water, *Reden-voering ter blyde tweede eeuw-gedachtenisse der verlossing van onder de Spaansche heerschappij door de verdraginge met prins Willem den I voorgevallen op den XXII maart MDLXXVII voor Goes en Zuidbeveland plechtig uitgesproken op den XXIII maart MDCCCLXXVII des namiddags in de kerke te Wemeldingen in Zuidbeveland*, Middelburg 1777, v.

⁸⁴ J. Roelevink, ‘Bewezen met authenticque stukken. Juridisch-oudheidkundige drijfveren tot het uitgeven van teksten op het terrein van de vaderlandse geschiedenis in de achttiende eeuw’, in: *Bron en publicatie. Voordrachten en opstellen*, Den Haag 1985, 78-99, aldaar 79, 92-93; E.O.G. Haitsma Mulier, ‘Frans van Mieris en de geschiedbeoefening in het achttiende-eeuwse Nederland’, in: E.K. Grootes en J. den Haan (red.), *Geschiedenis, godsdienst, letterkunde. Opstellen aangeboden*

Middelburgse predikant Adrianus 's-Gravezande betrokken worden. Hij hield weliswaar geen preek over deze materie, maar heeft het tweede eeuwfeest van de bevrijding van zijn stad wel met een lijvige publicatie gemarkeerd.

Wanneer al deze herdenkingspublicaties naast elkaar gelegd worden, dan blijkt dat Jona Willem te Water de enige auteur is die direct met het historisch verhaal inzette. De anderen pasten eerst een Bijbelgedeelte toe op de bevrijding van de stad. Van der Sloot en Van de Velde deden dit in een klassieke analytische exegese, dus strak ingedeeld in paragrafen met cijfers en letters uit het Latijnse, Griekse en Hebreeuwse alfabet.⁸⁵ In hun exegese trokken al deze predikanten een vergelijking tussen hun tekst en de eigen geschiedenis. Conform de 'Neerlands Israël-gedachte' zagen ze Spanje als het Egypte dat de Israëlieten als slaven dienden. Van Iperen kon volgens dezelfde gedachtegang Filips II met de in Jesaja 51:9 genoemde zeedraak identificeren, uiteraard een weinig vriendelijke vergelijking.⁸⁶

Al was in het hierboven geciteerde gedicht van Boddaert in het noemen van het 'Roomsche Egypte' een referentie aan de 'Neerlands Israël-gedachte' te onderkennen, Te Water maakte zelf nooit zulke vergelijkingen. Dat hij dit niet deed, wil niet zeggen dat voor God geen plaats was in zijn visie op de geschiedenis. Het tegendeel was het geval. Het doel van zijn verhaal over de bevrijding van Vlissingen was namelijk:

om daar uit ontegenzeggelijk overreed te worden van GODS hemelhooge wijsheid, oneindige almacht, onuitputtelijke goedheid en aanbiddenswaardige Voorzienigheid, welke zoo zichtbaar doorstralen in de wonderbaarlijke verlossing van dit gemeenebest uit de ketenen van dwingelandye en gewetensdrang, waarin onze voorvaders zoo vast gekluisterd waren.⁸⁷

In het tonen van Gods voorzienigheid in de geschiedenis was Te Water in zijn redevoering niet uniek. Al zijn collega's deden het ook. Zij wezen erop dat God ingreep en dat de Voorzienigheid alles bestuurde.⁸⁸ Te Water ging samen met

aan dr. S.B.J. Zilverberg ter gelegenheid van zijn afscheid van de Universiteit van Amsterdam, Roden 1989, 200-207, aldaar 203.

⁸⁵ Zie voor de preekmethode § 4.5.

⁸⁶ Josua van Iperen, *Tweehonderdjarig jubel-feest der Nederlandse vryheid, of plegtige redenvoeringe ter gedachtenisse der afwerpinge van het Spaansch juk, uitgesproken in de Groote Kerk ter Veere op den III van bloemaand MDCCLXXII*, Middelburg 1772, 19. Zie voor 'Neerlands Israël': Huisman, *Neerlands Israël*.

⁸⁷ Te Water, *Tweede eeuw-feest*, 2.

⁸⁸ Jan Jacob Brahe, *Kerkelyke redenvoering, ter gelegenheid van het tweede eeuwgetyde der Vlissingsche vryheid*, Vlissingen 1772, 25; A. 's-Gravezande, *Tweede eeuwgedachtenis der Middelburgse vryheid, zoo in den godsdienst als burgerstaat; of historische aaneenschakeling der gebeurtenissen der stad Middelburg in Zeeland*, Middelburg 1774, 156; Augustus van der Sloot, *Tweehonderdjarige gedagtenis der verlossing van Middelburg uit de Spaansche en antichristische dwingelandye, plegtig gevierd op zondag namiddag den XX february MDCCLXXIV in ene leerrede over Psalm CCXIV*, Middelburg 1774, 73; J. van de Velde, *Tweehonderd-jarig jubelfeest, ter gedagtenisse der verlossing van de stad Zierikzee uit de Spaansche dwingelandy plegtig gevierd op den zevenden november 1776 in een kerke-*

Van Iperen echter net iets verder dan de collega's in het nauwkeurig aanwijzen van gebeurtenissen waarin de rol van de voorzienigheid volgens hen naar voren kwam. Van Iperen noemde vijf punten waaruit Gods invloed bleek, waaronder het uitgelezen moment waarop de troepen bij Veere gearriveerd waren en het uitblijven van een bloedbad.⁸⁹ Te Water beargumenteerde eveneens uitvoerig de idee dat de voorzienigheid een rol gespeeld had in de gebeurtenissen. God had volgens hem geringe middelen gebruikt om de overwinning te behalen op het moment dat alles verloren leek, zodat Hij alle eer zou krijgen. Den Briel viel omdat God ervoor gezorgd had dat Alva zijn troepen daar weghaalde. God had de geuzen door de draaiende wind naar Den Briel gedreven. Bij de bevrijding van Vlissingen gebeurde hetzelfde: God had gezorgd dat Alva ook daar zijn troepen had weggeroepen.⁹⁰ Ondanks dit verschil in aandacht voor de voorzienigheid waren de Zeeuwse predikanten het eens over de onderkenning van de invloed van God op de gebeurtenissen. Over de vraag naar de reden van de Opstand was dat niet het geval, zoals hierna duidelijk zal worden.

De achtergronden van de Opstand: vrijheid of godsdienst?

Vanaf het begin van de historiografie van de Opstand was het voornaamste punt van discussie of de Opstand een strijd om de vrijheid dan wel een strijd om de invoering van het gereformeerde geloof was. Om het met de zestiende-eeuwse Latijnse termen te zeggen: was de Opstand *haec libertatis ergo* of *haec religionis ergo*?⁹¹ De laatste positie is vanaf het eerste uur af aan door de calvinisten ingenomen. De traditioneel-gereformeerde historici hingen eveneens deze visie aan. Wel groeide onder hen in de tweede helft van de achttiende eeuw het besef dat het vrijheidsmotief terdege een rol had gespeeld, naast de godsdienst. Barueth, een van hun vertegenwoordigers, ruimde bijvoorbeeld ook een plaats in voor de factor van de vrijheid, maar verbond deze nauw met de ware godsdienst.⁹² Hierbij had de godsdienst bij hem het primaat: 'sonder die Gereformeerden Godsdienst hadden onse Vaders ook nooit de soo lang gewenschte Vryheid verkregen'. Daarom zette de overheid op haar guldens als muntopschrift: 'HAC NITIMUR, op desen Godsdienst steunenwe, HANC TUEMUR, Dese Vryheid beschermenwe'.⁹³ De visie dat de Opstand omwille van de vrijheid was gevoerd, had van

lyke leerreden over Psalm LXVI vs 12, Zierikzee 1777, 71; Te Water, Reden-voering ter blyde tweede eeuw-gedachtenisse, 40.

⁸⁹ Van Iperen, *Tweehonderdjarig jubel-feest*, 52-58.

⁹⁰ Te Water, *Tweede eeuw-feest*, 19-22, 26-27, 55.

⁹¹ S. Groenveld, 'Beeldvorming en realiteit. Geschiedschrijving en achtergronden van de Nederlandse Opstand tegen Filips II', in: P.A.M. Geurts en A.E.M. Jansen (red.), *Geschiedschrijving in Nederland. Studies over de historiografie van de Nieuwe Tijd II, Geschiedbeoefening*, 55-84, aldaar 56.

⁹² Huisman, *Neerlands Israël*, 72-73, 75-76; Breen, 'Gereformeerde populaire historiografie', 65; Van den Berg, *Ds. Johannes Barueth*, 223-224.

⁹³ Johan Barueth, *Hollands en Zeelands jubeljaar, of tweehonderd-jarige gedagtenis der heuchelyke verlossing van het Spaansche jok en grondlegging van Neêrlands Republiek in het jaar MDLXXII onder het wys beleid van Willem den I, prins van Oranje*, Dordrecht 1772, v; Frans Grijzenhout, 'De

oudsher aanhang in het meer vrijzinnige kamp en onder de dissenters. Zij benadrukten dat in de door de Opstand bevochten vrijheid tevens godsdienstvrijheid was begrepen, de vrijheid voor een ieder zijn eigen godsdienst te kiezen.

Uit de vergelijking van de gehouden redes ter gelegenheid van de herdenkingen van de bevrijding van de Zeeuwse steden wordt duidelijk dat alle predikanten erkenden dat de gevoerde strijd ging om de vrijheid. Bij de herdenking van de lokale bevrijding kon men natuurlijk niet anders. Sommigen beklemtoonden daarbij echter dat in hun ogen de zestiende-eeuwers in de eerste plaats hadden gestreden om de invoering van de gereformeerde godsdienst. Van der Sloot, Brahé en Van de Velde positioneerden zich in hun redes als traditioneel-gereformeerde historici. Van der Sloot duidde de strijd als één van gereformeerden tegen de 'paapse afgoderij' en de 'gruwelyke afgodische Misse'. Hij hing bovendien de zwarte legende aan. Hij schilderde de afslachting van protestanten door de Spanjaarden in de zestiende eeuw in de donkerste tonen. Brahé kenschetste eveneens de Spaanse periode als een hel op aarde en verwees naar de Bartholomeüsnacht om de rooms-katholieke moordlust te illustreren. Voor Brahé was de strijd om de invoering van de gereformeerde godsdienst dus de belangrijkste. Hij erkende dat men ook de doopsgezinden en lutheranen zou kunnen rekenen tot de van afgodsdienst gezuiverde kerken. Het is echter veelzeggend dat hij dit in een voetnoot deed en niet in de lopende tekst van zijn rede.⁹⁴

De andere predikanten, de beide Te Waters, Van Iperen en 's-Gravezande, weken van dit spoor af. Voor hen was de strijd om de vrijheid het belangrijkste. De strijd om de invoering van de gereformeerde godsdienst kwam bij hen op de tweede plaats.⁹⁵ Het verst gingen Jona Willem te Water en Van Iperen. Zij waren vol lof over de verkregen vrijheid en lieten zich zeer negatief uit over de gewetensdwang en vervolging omwille van godsdienst die onder de Spanjaarden plaats gevonden had. Weliswaar was de gereformeerde godsdienst de ware godsdienst, maar de bevochten vrijheid was voor iedereen, ook op godsdienstig gebied. Van Iperen riep daarom in zijn rede de rooms-katholieken op om met hem God te loven en vermaande zijn gehoor onverdraagzaamheid te voorkomen. Te Water hield aan het slot van zijn rede zijn toehoorders allereerst voor dat zij de vrijheid die ze gekregen hadden moesten waarderen en beschermen. Pas in de tweede plaats wees hij zijn gehoor op de plicht om de gezuiverde godsdienst te bewaren en verdedigen. Het gevaar van ongodsdienstigheid en minachting van de Bijbel was immers groot. Maar hoe belangrijk voor hem de gezu-

verbeelding van de vrijheid in de Nederlandse kunst, 1570-1870', in: Haitsma Mulier en Velema (red.), *Vrijheid*, 253-285, aldaar 256.

⁹⁴ Van der Sloot, *Twe honderdjarige gedagtenis*, 4, 30-34, 79; Brahe, *Kerkelyke redenvoering*, 15, 59, 80, 96.

⁹⁵ Te Water, *Reden-voering ter blyde tweede eeuw-gedachtenisse*, 29, 51-53; 's Gravezande, *Tweede eeuwgedachtenis der Middelburgse vrijheid*, 435; Van Iperen, *Tweehonderdjarig jubel-feest*, 61, 76; Te Water, *Tweede eeuw-feest*, 60-70.

De Opstand als strijd voor de gereformeerde godsdienst verbeeld in een erepoort (1772), geplaatst tegen de westingang van de Vliessingse Jacobskerk. Boven de poort de triomferende Reformatie met Bijbel in de hand en het vaandel van de opgestane Heer. Links van de poort de Waarheid die Ongeloof en Bijgeloof vertrapt, rechts de Godsvrucht die Losbandigheid en Schijnheiligheid onderwerpt. Schijnheiligheid heeft in haar handen voorwerpen die duidelijk maken dat ze rooms-katholiek is: een hostie, een rozenkrans en een brevier. De tekst op de poort luidde: 'Volksdwaaling boeit het hart, de Waarheid maakt het vrij, als kennis deugden baart, in Jezus' Heerschappij'. Deze afbeelding werd door Brahé opgenomen in zijn *Vliessings eeuw-vreugde* (1773).

De Opstand als vrijheidsstrijd verbeeld in een erepoort (1772), de speciaal voor de gelegenheid versierde Middelburgse poort, één van de Vlissingse stadspoorten. Boven de poort een vrouwenfiguur die de Vrijheid uitbeeldt, met bovenop haar speer een hoed, het 'aloude ereteken van vrygelaten slaven'. De beginregel van het gedicht op de medaillons luidde: 'Hier dreef men Vyand uit en haalde Vrijheid in'. Deze afbeelding werd door Brahé opgenomen in zijn *Vlissings eeuw-vreugde* (1773).

verde godsdienst ook was, haar beschermen met vervolging en gewetensdrang vond hij afkeurenswaardig. Te Water koos zelf voor de gereformeerde godsdienst als de ware godsdienst, maar liet ieder vrij om zijn eigen keus te maken.

Het is geen toeval dat juist Te Water, Van Iperen en 's-Gravezande meer aandacht schonken aan de vrijheidscomponent. Eerder kwamen wij hen tegen als leden van een groep Zeeuwse historici. Ook Van de Spiegel, lid van die groep, koos voor het *haec libertatis ergo*.⁹⁶ De voorkeur voor de vrijheid deelde deze groep met Wagenaar en met de verlichte historiografie. Te Water koos in zijn duiding van de vrijheid wel een eigen weg. Hij ging naar de smaak van Wagenaar niet ver genoeg in zijn keuze voor de vrijheid. Wagenaar schreef hem zijn boekje over de bevrijding van Vlissingen weliswaar met genoeg gelezen te hebben, maar vond dat Te Water toch op de achtergrond te veel de mogelijkheid openhield dat de strijd tegelijkertijd met het oog op de invoering van de gereformeerde godsdienst was gevoerd.⁹⁷ Wagenaar wees hem erop dat in zijn ogen nooit gevochten was om één religie, maar om vrijheid van religie en dat was niet meer dan een onderdeel van de vrijheid in het algemeen. Hij gaf hem dan ook in overweging dit in een latere publicatie aan de orde te brengen en voegde uitdagend toe dat als hij zich vergiste hij graag zag dat Te Water hem van het tegendeel overtuigde.

De afstand tussen ideeën over de vrijheid van de verlichte historiografie en die van Te Water was nog groter. Hij hield het bij de klassieke uitleg van vrijheid in staatkundige zin: vrijheid zag in zijn ogen op de oude privileges, die door de Spaanse koning met voeten waren getreden en door het Nederlandse volk waren terugveroverd. De verlichte historiografie zag daarentegen vanaf de jaren zeventig van de achttiende eeuw de vrijheid in een bredere culturele context en voorzag deze van een morele, inspirerende connotatie.⁹⁸ Vrijheid werd door Simon Stijl verbonden met het geluk van het volk. De oorzaak van de vrijheid zocht hij in de natuurlijke gesteldheid en de maatschappelijke situatie van het land. In het geval van de Republiek zag hij de handel als de oorzaak van haar vrijheid. In Te Waters rede over de vrijheid van Vlissingen is deze bredere opvatting van de vrijheid niet te vinden.

De keus tussen *libertas* en *religio* was al eeuwen een punt van discussie geweest. Toch kreeg deze in de jaren zeventig van de achttiende eeuw een hoogst actueel tintje ten gevolge van de zogenaamde socratische oorlog, die sinds 1769 in de Republiek woedde. Deze felle discussie ging over de vraag of ook deugdzame niet-christenen na hun dood in de hemel konden komen, naar aanleiding van de roman *Bélisaire* (1767) van Jean François Marmontel. Zij ging zich gaandeweg steeds meer toespitsen op de verdraagzaamheid en de bevoorrechte positie van de Gereformeerde Kerk in de Republiek. Deze bevoorrechte positie werd

⁹⁶ Boogman, 'Raadpensionaris L.P. van de Spiegel', 8.

⁹⁷ J. Wagenaar aan Te Water, juni 1772, in: [P. Huisinga Bakker], *Het leven van Jan Wagenaar, benevens eenige brieven van en aan denzelfden*, Amsterdam 1774, 188-190.

⁹⁸ Haitsma Mulier, 'Het begrip 'vrijheid'', 223, 230-231.

verdedigd door *De advocaet der vaderlandsche kerk*, verschenen in 1771 en 1772, waarschijnlijk geschreven door Johannes Barueth of Petrus Hofstede.⁹⁹ Alle orthodoxe gereformeerde theologen uit deze periode waren de mening toegedaan dat de Gereformeerde Kerk afwijking binnen haar gelederen niet mocht accepteren. De overheid daarentegen behoorde wat hen betrof niet-gereformeerde godsdiensten te tolereren. Dat liet in hun ogen echter onverlet dat de gereformeerde godsdienst de dominante behoorde te blijven. Zonder de gereformeerde godsdienst kon de Republiek immers niet bestaan.¹⁰⁰ Hun tegenstanders bepleitten juist dat de kerkgenootschappen van de dissenters dezelfde rechten zouden moeten krijgen als de Gereformeerde Kerk.

De meeste argumenten in deze discussie waren op de interpretatie van de geschiedenis gebaseerd.¹⁰¹ Het is de vraag of Te Water zich met zijn feestrede direct in deze 'oorlog' mengde. In elk geval zijn er in zijn rede geen verwijzingen naar deze kwestie. Te Water koos in de eerste plaats voor de vrijheid en tegen de gewetensdwang, maar stelde tegelijkertijd dat de gereformeerde leer de enige ware is. Op de vraag wat de verkregen vrijheid in de praktijk precies voor niet-gereformeerde kerken en gelovigen betekende, ging hij niet in. In zijn twee volgende historische publicaties zou hij zich nader over deze kwestie uitlaten, naar aanleiding van het Smeekschrift der edelen en de Unie van Utrecht.

2.6 Politiek beladen geschiedschrijving

De wording van een vierdelige studie van het Verbond der edelen

In 1776 verscheen het eerste deel van het werk dat Te Waters naam als historicus definitief zou vestigen: de *Historie van het Verbond en de smeekschriften der Nederlandsche edelen, ter verkrijginge van vrijheid in den godsdienst en burgerstaat in de jaaren 1565-1567*. De verschijning van dit vierdelige werk zou een lange periode in beslag nemen: het tweede deel kwam samen met een herdruk van het eerste in 1779 uit, het derde in 1795 en het vierde in 1796. Hoewel het werk een wordingsgeschiedenis van twintig jaar kende, was het onderzoek ervoor vooral in de jaren zeventig van de achttiende eeuw verricht. In het eerste deel verwees Te Water al naar paginanummers in het vierde deel, waarin hij voornamelijk de

⁹⁹ Ernestine van der Wall, *Socrates in de hemel? Een achttiende-eeuwse polemieek over deugd, verdraagzaamheid en de vaderlandse kerk*, Hilversum 2000, 57-61.

¹⁰⁰ G.J. Schutte, 'Gereformeerden en de Nederlandse revolutie in de achttiende eeuw', *Tijdschrift voor geschiedenis* 102 (1989) 496-516, aldaar 505-506; G.J. Schutte, *Oranje in de achttiende eeuw*, Amsterdam 1999, 127-129; A. van den End, *Gisbertus Bonnet. Bijdrage tot de kennis van de geschiedenis der gereformeerde theologie in de achttiende eeuw*, Wageningen 1957, 20-21; Joris van Eijnaten, *God, Nederland en Oranje. Dutch Calvinism and the search for the social centre*, Kampen 1993 (diss. VU), 99-126.

¹⁰¹ E.G.E. van der Wall, 'De vaderlandse kerk en het vaderlandse verleden. De socratische oorlog over voorrechten en verdraagzaamheid, ca. 1769-ca. 1780', in: P.H.A.M. Abels e.a. (red), *De kerk in de Kop. Bouwstenen tot de kerkgeschiedenis van Noord-West Overijssel*, 11-32, aldaar 24.

tekst van de voor het werk gebruikte bronnen opnam.¹⁰² De laatste twee delen lagen al jaren van tevoren gedrukt klaar, in afwachting van Te Waters laatste toevoegingen. Het nadeel was wel dat bij het verschijnen van deze delen tijdgenoten die hij als levend in het boek opvoerde inmiddels overleden waren, zoals Te Water zich genoodzaakt zag in het voorwoord op het laatste deel te melden. Zijn drukke werkzaamheden en de 'wankelbaare toestand' van zijn gezondheid verhinderden echter, naar zijn zeggen, een snellere uitgave. De lange periode van voltooiing van het werk schiep wel de mogelijkheid om aan het slot van deel drie en vier nog aanvullingen op te nemen op de eerdere delen. Deze toevoegingen waren hem grotendeels aangereikt door kritische lezers.¹⁰³

Eén van de bronnen van Te Waters magnum opus was het manuscript 'Historie van het compromis der Edelen 1565-1566' van zijn vader Willem te Water. Deze was in elk geval al in 1757 bezig met dit onderwerp, aangezien hij toen hierover correspondeerde met Petrus Wesseling. Hij vroeg hem om gegevens over sommige betrokken edelen en verzocht literatuur van hem te mogen lenen. Uit deze brieven aan de Utrechtse historicus blijkt dat Te Water senior van plan was nazaten van de edelen te benaderen. Hij had al enkele in geschiedenis geïnteresseerde edelen aangeschreven, onder wie ook Onno Zwier van Haren.¹⁰⁴ In 1763 meldde Willem te Water senior in zijn publicatie over de geschiedenis van de Nederlandse geloofsbelijdenis dat hij bezig was met het schrijven van een 'Historie van 't Compromis, en Requesten der Verbonde Nederlandsche Edelen', waarin hij in elk geval uitvoerig aandacht wilde schenken aan Filips van Marnix van St. Aldegonde en Willem van Zuylen van Nyevelt.¹⁰⁵

Net als bij het *Kort verhaal der Reformatie in Zeeland* werpt dit de vraag of we in het geval van de *Historie van het Verbond* met een werk van vader of van zoon Te Water te maken hebben. Die vraag is in dit geval met meer zekerheid te beantwoorden. De twaalf jaren die liggen tussen de dood van Willem te Water en het verschijnen van het eerste deel van het werk duiden erop dat Jona Willem veel werk aan de publicatie besteed heeft. Hij heeft uit de nalatenschap van zijn vader zeker geen persklaar manuscript aangereikt gekregen. Dit blijkt ook uit een brief van hem uit 1770:

Mijne uren van uitspanning worden ten deele besteed tot opheldering van onze vaderlandsche geschiedenissen. Misschien komt in dit jaar noch te voorschijn de Historie van het verbond & de smeekschriften der Edelen in de jaaren 1565 en 1566.¹⁰⁶

¹⁰² Te Water, *Historie van het Verbond* I, 228 n. a; 230 n. b en c.

¹⁰³ Te Water, *Historie van het Verbond* IV, viii en xii; Te Water aan H.G. Breughel, 25 okt. 1777, KB, 78 C 31; Te Water aan N. Hinlopen, 7 mei 1777, Universiteitsbibliotheek Utrecht, Hs 1064, f. 80^r-81^v.

¹⁰⁴ W. te Water aan P. Wesseling, 24 feb. en 11 mei 1757, UBL, BPL 336; Van der Vliet, *Onno Zwier van Haren*, 331.

¹⁰⁵ Te Water, *Tweede eeuw-getyde van de geloofs-belydenisse*, 55, 67 n. I.

¹⁰⁶ Te Water aan M. Tydeman, 8 juli 1770, UBL, LTK 997.

Overlevering in't Smeekschrift der Edelen, 1566. Pl. 188.

De edelen overhandigen hun Smeekschrift aan Margaretha van Parma. Afbeelding opgenomen in Te Waters *De Vaderlandsche historie van den heere J. Wagenaar* verkort.

Deze hoop op snelle publicatie bleek echter ijdel. Het werk van Te Water senior bestond vooral uit losse aantekeningen. Hij had slechts een gedeelte daadwerkelijk al geschreven: een verhandeling over de vraag waarom niemand van de Zeeuwse adel zich bij het Verbond der edelen gevoegd had. Dit stuk nam Jona Willem in zijn geheel op in het eerste deel.¹⁰⁷ Hij volgde zijn vader in de opzet van het werk, maar maakte het uiteindelijke boek veel omvangrijker dan zijn vader voor ogen had gehad. Bij zijn studie kreeg Jona Willem van alle kanten interessante documenten aangereikt die hij te belangrijk vond om te veronachtzamen. Hierdoor raakte hij overtuigd van de noodzaak van het uitgeven van een zo uitvoerig mogelijk werk. Het vaststellen van een lijst van de edelen die het smeekschrift ondertekend hadden, was op zich al geen sinecure, aangezien meerdere versies van die lijst in omloop waren. Te Water probeerde alle versies te verzamelen. Hij wendde zich hiertoe onder andere tot Jean Theodore Royer, de hofpredikant van Willem V, en Hendrik van Wijn, op dat moment advocaat in Den Haag. Beiden waren zeer geïnteresseerd in geschiedenis en stonden bekend als verzamelaars van historische stukken.¹⁰⁸ Uiteindelijk kreeg Te Water zo vijf verschillende lijsten in handen die hij allemaal in zijn werk opnam. Op grond van deze vijf versies reconstrueerde hij de originele lijst.¹⁰⁹

De trage wordingsgeschiedenis van het werk blijkt ook uit de correspondentie die Te Water met Jan Wagenaar voerde. Deze was vol lof over Te Waters eerdere werk en schreef hem dat hij graag een alfabetische lijst ontving met de namen van de ondertekenaars van het smeekschrift om hem te kunnen helpen met het identificeren van deze edelen. Vier maanden later kwam Te Water pas met zijn reactie:

Veelvuldige bezigheden hebben my verhinderd deze Alfabetische Lyst, uit een groot aantal verstrooide aantekeningen, in orde te brengen, en vervolgens na te schryven, waarom myn verzoek is, dat Uw WelEd. Dezelve, met haare verbeteringen en vermeerderingen, gelieve weder te zenden.¹¹⁰

Hij stuurde in plaats van één alfabetische lijst dus de drie verschillende lijsten met ondertekenaars op die hij in bezit had. Wagenaar bleek hem niet te kunnen helpen, aangezien Te Water al zoveel detailstudie gedaan had en daardoor meer wist dan Wagenaar. Te Waters verzoek aan Wagenaar of hij het manuscript na wilde zien voor het gedrukt zou worden, liep eveneens op niets uit. Wagenaar

¹⁰⁷ Te Water, *Historie van het Verbond I*, ix-x, 188-225.

¹⁰⁸ Te Water aan J.Th. Royer, 8 feb. 1772, UBUVA, Eq 67; TW aan H. van Wijn, 18 juni, 12 okt. en 28 nov. 1770, 24 maart 1771, 14 sept. 1773, KB, 74 B 5; H. van Wijn aan Te Water, 22 juni en 5 okt. 1770, UBL, LTK 994.

¹⁰⁹ Afschriften van lijsten van ondertekenaars van het Smeekschrift door J.W. te Water, UBUVA, Bb 27 a-f; Geschied- en letterkundige opstellen en aantekeningen van H. van Wijn, KB, 74 B 9, f. 4^r-6^v; Te Water, *Historie van het Verbond IV*, 17-43 en 137-139.

¹¹⁰ Te Water aan J. Wagenaar, 16 feb. 1771 (citaat) en J. Wagenaar aan Te Water, 19 okt. 1770 en 31 mei 1771, in: [P. Huisinga Bakker], *Het leven van Jan Wagenaar, benevens eenige brieven van en aan denzelven*, Amsterdam 1774, 180-186; Rietje van Vliet, *Elie Luzac (1721-1796). Boekverkoper van de Verlichting*, [Nijmegen] 2005, 330.

bedankte voor de eer. Als reden gaf hij dat hij het te druk had met zijn ambt van stadssecretaris. Hij meende dat het werk Te Waters 'bekende opmerking en naauwkeurigheid dubbel toevertrouwd' was. Hij raadde hem wel aan aandacht te besteden aan de economische motieven van de edelen: was de gestage groei van de steden en de daardoor krimpende rijkdom van de edelen ook geen reden waarom zij zich verenigd hadden? Te Water deelde deze visie niet. Hij zag hooguit economische motieven voor verbonden van edelen uit de tijd van graaf Floris V, die bezig was het gezag van de adel te verminderen. Te Water meende dat in de zestiende eeuw slechts een enkeling meedeed om zijn eigen financiële situatie te verbeteren. De overgrote meerderheid van de edelen ging het in zijn ogen louter om principiële kwesties.¹¹¹

Meer succes had Te Water bij Eduard Marius van Burmania (1700-1789). Aan hem droeg hij dan ook het boek op. Deze Friese edelman, zelf een afstameling in rechte lijn van één van de ondertekenaars, had Te Water veel informatie kunnen geven over de Friese adel. Friesland was van alle gewesten het best vertegenwoordigd in het Verbond van de edelen. Voor Te Water was het vanuit Zeeland moeilijk om zelf in Friesland onderzoek te doen. Van Burmania bood uitkomst: hij beantwoordde veel vragen die bij Te Water leefden. Door zijn verwantschap met diverse Friese adellijke families en zijn positie als oud raadsheer van het Hof van Friesland was hij hiervoor de aangewezen persoon. Hij wijdde zich geheel aan de bestudering van de Friese geschiedenis. Volgens Onno Zwier van Haren, die zelf ook wat dingen voor Te Water nakeek, had Te Water in hem de beste kenner van de Friese adel getroffen.¹¹² Waarschijnlijk heeft Te Water Van Burmania bezocht gedurende zijn reis naar het noorden van het land, in augustus-september 1772. Hij is toen in elk geval in huis geweest bij Ulbo van Burmania (1737-1818), grietman van Leeuwarderadeel, een andere kenner van de Friese geschiedenis die hem aan de nodige informatie over de Friese adel hielp.¹¹³ De kennis van de adel uit het midden van het land kreeg Te Water van Willem van Haersolte tot Yrst (1718-1791), een Gelderse edelman die adellijke genealogieën bestudeerde.¹¹⁴ Over Hendrik van Brederode (1531-1568), de leider van het verbond, ontving hij veel nuttige informatie van de Alkmaarse burgemeester Ruthgerus Paludanus. Tydeman, een familielid van Paludanus, had hen met elkaar in contact gebracht.¹¹⁵

¹¹¹ Te Water, *Historie van het Verbond* I, 9-13 en 48-49.

¹¹² Te Water, *Historie van het Verbond* I, *3^r-*4^r; NNBW VII, 235-236; O.Z. van Haren aan Te Water, 25 apr. 1772, UBL, LTK 1004; Van der Vliet, *Onno Zwier van Haren*, 331-332.

¹¹³ J.W. te Water, *Historie van het Verbond en de smeekschriften der Nederlandsche edelen* [...] III, Middelburg 1795, 115 n. *; Te Water, *Historie van het Verbond* IV, 418-419; NNBW VII, 248-249.

¹¹⁴ NNBW VI, 676.

¹¹⁵ R. Paludanus aan Te Water, 25 juli 1772, UBL, LTK 1004; Te Water aan M. Tydeman, 6 nov. 1772, UBL, LTK 997; Te Water aan M. Tydeman, 1 feb. 1773, UBL, LTK 997.

Een nauwgezet historicus

Te Water presenteert zich in dit werk als een historicus die nauwkeurig en onpartijdig de waarheid wil weergeven. In de praktijk blijkt de onpartijdigheid echter vooral in het toeschrijven van partijdigheid aan de Spaanse geschiedschrijvers. Zij tastten meer dan eens 'deerlijk en moedwillig' mis, omdat zij 'geen Neerlandsch hart omdragen'.¹¹⁶ Daarom ook interpreteerden zij de rol van de voorzienigheid verkeerd. De verdrinkingsdood van Jelte Eelsma was uiteraard geen wraak van God voor zijn deelname aan het Verbond van de edelen, zoals Spaansgezinde schrijvers dachten. Hetzelfde gold voor hun visie op de vroegtijdige dood van Haring van Glins: 'niemand van gezonde harssenen zal toestemmen dat, in dezen dood van Glins, de rechtvaardige wraakoefening van God duidelijk te bespeuren ware, omdat hij den Spaanschen afgefallen was'.¹¹⁷

Nauwkeurig toonde Te Water zich in elk geval wel. In zijn voorwoord gaf hij rekenschap van de werken die hij gebruikt had. In zijn noten gaf hij steeds aan welke hij geraadpleegd had. Hij noemde niet steeds alle mogelijke werken, aangezien veel van de oude historici hun voorgangers soms letterlijk overgeschreven hadden. In dat geval volstond hij met het vermelden van het oudste werk. Bovendien had hij een voorkeur voor historici die ooggetuigen waren geweest van de gebeurtenissen, of door hun ambt of omgang met leidende figuren de zaken van nabij hadden kunnen beschouwen. Hij betrok tevens minder bekende schrijvers en besprak hun betrouwbaarheid, samen met recente bronnenuitgaven, in één van de bijlagen.¹¹⁸ Wanneer auteurs elkaar tegenspraken ging Te Water daar zeer consciëntieus mee om. Hij poogde steeds af te wegen welke auteur gelijk had, bijvoorbeeld omdat hij iets kon weten op grond van zijn functie. Zo vertrouwde hij Hooft als het om gebeurtenissen in Amsterdam ging, omdat diens vader en familie in die tijd in Amsterdam woonden. Als bron voor zaken daarbuiten behandelde hij hem omzigtiger.¹¹⁹ Leermeester Wesseling was daarentegen haast onaantastbaar: op diens 'onvergelykelyk oordeel' vertrouwde Te Water zonder meer.¹²⁰ Dat bleef echter een uitzondering. Visies van andere historici nam hij niet klakkeloos over. Hij bestreed bijvoorbeeld Wagenaars visie dat het niet zeker zou zijn dat Filips van Marnix van St. Aldegonde de schrijver was van een bepaald geschrift van de edelen. Aangezien Van Marnix als eerste ondertekenaar onder dit geschrift staat en anderen zijn auteurschap bevestigden, zag Te Water hem als de auteur.¹²¹

Even omzichtig ging Te Water om met kleine feitjes. In het voorwoord van het laatste deel betoogde hij dat kleinigheden in de geschiedenis van het grootste

¹¹⁶ Te Water, *Historie van het Verbond* I, 30-31; IV, x.

¹¹⁷ Te Water, *Historie van het Verbond* II, 366-367 en 420.

¹¹⁸ Te Water, *Historie van het Verbond* I, xi-xii; IV, 353-420.

¹¹⁹ Te Water, *Historie van het Verbond* II, 32-35; S. Groenveld, *Hooft als historieschrijver. Twee studies*, Weesp 1981, 67-69.

¹²⁰ Te Water, *Historie van het Verbond* III, 98 n. *, 263.

¹²¹ Te Water, *Historie van het Verbond* I, 56-58.

belang konden zijn. Het was immers mogelijk dat ze grote gevolgen hadden gehad en bepalend voor het verloop van de geschiedenis waren geweest. Daarom bepaalde hij weloverwogen hoeveel edelen er precies deelnamen aan het verbond, volgens hem circa 400. Wanneer hij onzeker was over de deelname van sommigen, dan meldde hij dat, want men mocht van hem best gissingen doen, zolang deze maar waarschijnlijk waren. Hij legde een voorliefde voor het exact uitzoeken van allerhande zaken aan de dag, zoals in het nagaan hoe het nu precies zat met de afstamming van kardinaal Granvelle. Was diens grootvader werkelijk een hoefsmid geweest, zoals zijn tegenstanders beweerden? Te Water ging in een bladzijdenlange noot allerhande getuigenissen na en kwam tot de conclusie dat de grootvader van Granvelle geen hoefsmid was, maar een edelman, die het ambt van hoofdbaljuw bekleedde. Op minder ter zake doende feiten ging hij eveneens in. Hoe gingen de edelen bijvoorbeeld precies in het gelid naar de landvoogdes toe om hun smeekschrift aan te bieden? De bronnen spraken elkaar in dit geval tegen: per twee, per vier of per vijf. Te Water durfde over deze kwestie dan ook geen uitsluitsel te geven. Hij deed, kortom, met veel liefde detailonderzoek. Daaraan offerde hij inderdaad, zoals Romein stelde, de dramatische voorstelling van zaken 'zo niet met graagte, dan toch zonder spijt' op. Voor Te Water was het nauwkeurig weergeven van feiten belangrijker dan het schrijven van een leesbaar en meeslepend verhaal.¹²²

De edelen en de vrijheid

Naar de reden waarom Jona Willem en zijn vader juist geïnteresseerd waren in dit onderwerp uit de zestiende-eeuwse geschiedenis hoeft niet lang gezocht te worden. Beiden waren gefascineerd door adellijke geslachten en genealogie. Van Jona Willem is bijvoorbeeld een plakboekje met familiewapens bewaard gebleven.¹²³ Een onderzoek naar de edelen bood alle gelegenheid om deze interesse uit te leven. Bij iedere adellijke persoon kon Te Water uitvoerig ingaan op zijn voorgeslacht, zijn huwelijk en kinderen. Voor anderen was het niet hun genealogische interesse die hen in eerste instantie voor het Verbond der edelen innam maar hun politieke overtuiging. Discussies over historische gebeurtenissen waren bij uitstek het middel om contemporaine politiek te bedrijven. Zo was in 1757 de zogenaamde 'Witten-oorlog' uitgevochten.¹²⁴ Op dat moment woedde de Zevenjarige Oorlog tussen onder andere Groot-Brittannië en Frankrijk. Deze bracht de staats- en prinsgezinden in de Republiek recht tegenover elkaar. De staatsgezinden stonden de neutraliteit van de Republiek voor en de prinsgezinden wilden Groot-Brittannië steunen in haar strijd tegen Frankrijk. De Republiek mocht zich dan niet in deze internationale oorlog mengen, intern brak wel

¹²² Te Water, *Historie van het Verbond* I, 16 n. b, 114-120, 279, 289 en IV, x-xii; J. Romein, 'Spiegelhistoriael van de Tachtigjarige Oorlog. Een historiografische studie', *Tijdschrift voor geschiedenis* 56 (1941) 225-257, aldaar 249-250.

¹²³ J.W. te Water, Verzameling handtekeningen en familiewapens, ZB, Hs 6414.

¹²⁴ Geyl, *Pennestrijd over staat en historie*, 130-273.

een papieren oorlog uit. In 1755 was het dertiende deel van *Vaderlandsche historie* verschenen van de staatsgezinde Jan Wagenaar. Hierin had hij een positief beeld geschetst van raadpensionaris Johan de Witt (1625-1672). De oranjegezinden gruwden van deze bewonderende beschrijving. Zij zagen De Witt als een onbetrouwbare man die onder één hoedje had gespeeld met de Fransen en zo de belangen van de Republiek ernstig benadeeld had. De twist leverde een stroom aan publicaties op over de duiding van de persoon De Witt. Ten diepste handelden ze over de vraag hoeveel macht de stadhouder moest krijgen.

De edelen werden later voor hetzelfde politieke doel ingezet. In 1766 wijdde de Amsterdamse hoogleraar Petrus Burman II (1713-1778) een lofdicht aan Hendrik van Brederode, heer van Vianen. Burman schoof hem als held van de Opstand naar voren, in plaats van Willem van Oranje. Deze had in de ogen van Burman Van Brederodes werk slechts voltooid. Van Brederode was immers de leider geweest van het Verbond der edelen. Hij had de eerste stap tot bevestiging van de vrijheid gezet, terwijl Oranje niet eens tot het Verbond der edelen had behoord.¹²⁵ Daarbij was Van Brederode, in tegenstelling tot Oranje, een inheemse edele. Betje Wolff voerde in haar *Santhorstsche Geloofsbelydenis*, een ironisch dichtstuk over de Santhorster kring rond Burman, Van Brederode dan ook als een aanbeden heilige op. Zijn geuzennapje zou op Santhorst als relikwie worden vereerd en wie zich tot Santhorster leer bekeerde zou smeken *ora pro nobis Bredero*.¹²⁶

Te Water was geen discipel van Burman, ook al meenden personen uit Vlissingen, Veere en Amsterdam in 1775 dat hij dat wél was. In een brief aan Meinard Tydeman verdedigde Te Water zich tegen deze verdachtmakingen.¹²⁷ Hij mocht met Burman gecorrespondeerd hebben om hem te raadplegen voor zijn onderzoek naar de edelen, daar was het bij gebleven. In Utrecht was hij een leerling van Burmans broer Franciscus geweest, maar hij had bij deze hoogleraar slechts de colleges theologie en homiletiek gevolgd, zo schreef hij Tydeman. Op politiek vlak was Te Water het oneens met Petrus Burman, ook al hadden zij beiden veel bewondering voor de edelen. Te Water was van mening dat de roem van de edelen onsterfelijk was en hield hun nazaten in achting, als zij tenminste wat hun overtuiging aanging in het voetspoor van hun voorouders traden.¹²⁸ Al waren de edelen 'oneindig boven onzen lof', hij bezag ze kritisch, zo hield hij zijn lezers voor alvorens hij tot individuele bespreking van elk van de bondgenoten overging. Als hem was gebleken dat zij, ondanks hun deelname aan het verbond, zich in hun verdere leven minder loyaal aan het vaderland en de vrijheid

¹²⁵ Elizabeth Wolff-Bekker, *De onveranderlyke Santhorstsche geloofsbelydenis. In rym gebragt door eene zuster der Santhorstsche gemeente (1772)* (uitgegeven door A.J. Hanou), Leiden 2000, 19-20, 47; Schutte, 'Grondvester of belager der vrijheid?', 70-71; Grijzenhout, 'De verbeelding van de vrijheid', 270.

¹²⁶ Wolff-Bekker, *De onveranderlyke Santhorstsche geloofsbelydenis* (uitg. A.J. Hanou), 93, 115.

¹²⁷ Te Water aan M. Tydeman, 1 feb. 1773 en 9 dec. 1775, UBL, LTK 997; Wolff-Bekker, *De onveranderlyke Santhorstsche geloofsbelydenis* (uitg. A.J. Hanou), 147-149.

¹²⁸ Te Water, *Historie van het Verbond I*, v-vi; II, 127 en 131-133.

hadden opgesteld, dan verdoezelde hij dat niet. Met gebreken op het zedelijke vlak beloofde hij discreter om te gaan. Het had in zijn ogen weinig zin om 200 jaar oude koeien uit de sloot te halen.

Gegevens over edelen die de verleiding van alcohol niet hadden kunnen weerstaan, bracht hij desondanks voor het voetlicht. Te Water beschreef Barthold Entens als een dronkaard, 'woest van aart en zeden' en losbandig. 'Eene plaatse onder de heiligen' deelde hij hem daarom niet graag toe.¹²⁹ Dronkenschap bleek een toestand te zijn waarin diverse edelen zich meer dan eens bevonden. Te Water kon zich niet voorstellen dat de maaltijd op de avond van de aanbieding van het smeekschrift een enorm drankgelag was, maar durfde toch niet te loochenen 'dat onder zoo talrijke menigte van Edelen wel eenigen geweest zijn, die zich niet deftig genoeg, en overeenkomstig met 't gewigt van 't stuk, dat zij ondernamen, gedragen hebben'.¹³⁰ Hendrik van Brederode deelde eveneens in de zwakte voor alcohol. Als één van de verklaringen voor zijn overlijden geeft Te Water 'dat hij zijne droefgeestigheid door dronkenschap willende verzetten, in eene heete korts gevallen, en daar door uit het leven zou gerukt zijn'. Dat was een treurig einde voor een edelman die in Te Waters ogen zijn afkomst terecht kon terugvoeren op de oude graven van Holland. Hij mocht dan een aanhanger van de gereformeerde leer geweest zijn, blijkens zijn onderteekening van de gereformeerde geloofsbelijdenis, en daarbij 'kloek van gemoed en vernuft', toch kon Te Water niet ontkennen dat Van Brederode behoorlijk 'heet van hoofd' was.¹³¹ Te Water toonde zich dus slechts matig enthousiast over deze alternatieve vader des vaderlands.

De edelen en Willem van Oranje

De echte vader des vaderlands bejegende Te Water veel positiever in zijn boek, ook al was hij nooit tot het Verbond der edelen toegetreden. Dat was echter omdat hij een 'wijs, staatkundig, voorzichtig en doorslepen Vorst' was. Volgens Te Water hoopte de prins dat zijn afzijdige houding ertoe zou leiden dat de landvoogdes hem om advies zou vragen. In dat geval had hij de zaak van de edelen bij haar kunnen bepleiten. Te Water ging eveneens in op de tegenstrijdige verklaringen van de prins van Oranje over zijn kennis en goedkeuring van het Verbond der edelen. Hij probeerde hierbij de oprechtheid van de prins te bewijzen door te wijzen op de 'verwardheid van tijden': aanvankelijk wist de prins van niets en hij zweeg erover tot hij volledige opening van zaken had.¹³² Te Water zette Oranje neer als een zeer betrouwbare man, bovendien zeer godvrezend. Voor deze visie kreeg hij de complimenten van Barueth. Deze meldde eveneens met instemming in het eerste deel te hebben gelezen dat de eerste edelen die zich verbonden hadden zich vooral op de godsdienstvrijheid hadden gericht en over-

¹²⁹ Te Water, *Historie van het Verbond* II, 385-386.

¹³⁰ Te Water, *Historie van het Verbond* I, 319.

¹³¹ Te Water, *Historie van het Verbond* II, 280-297.

¹³² Te Water, *Historie van het Verbond* I, 103-113; II, 28; III, 307.

tuigde gereformeerden waren geweest. Dat had Te Water volgens Barueth zo fraai aangegeven in de beschrijving van een van hun eerste bijeenkomsten, waarbij ook de waalse predikant en latere Leidse hoogleraar Franciscus Junius aanwezig geweest was. Deze had op deze vergadering geprekeerd en met de edelen gebeden.¹³³

Aan het eind van zijn boek gaf Te Water een aantal lessen aan zijn lezers. Volgens hem behoorde de geschiedschrijving niet alleen kennis, maar ook wijsheid op zedelijk en staatkundig terrein te verspreiden.¹³⁴ De edelen hadden zich ingespannen voor vaderland, godsdienst, vrijheid en privileges. Daarom verdienden ze het volgens Te Water 'dat hunne naamen met gulden letteren in 's Lands jaarboeken voor altijd aangeteekend wierden'.¹³⁵ Echter, hoe dapper en wijs de edelen ook gehandeld hadden, hun werk zou vruchteloos blijken. Te Water trok hier twee conclusies uit. Enerzijds dat God door het mislukken van hun plannen wilde verijdelen dat men later de lof zou aanheffen op het menselijk handelen. Alle dank behoorde uiteindelijk naar God opgezonden te worden. Anderzijds waren de motieven van de edelen het waard om ter harte te nemen. Het was hun te doen om vrijheid van geweten op godsdienstig gebied. Zij waren niet tegen het rooms-katholicisme, want onder hen bevonden zich ook edelen die deze confessie aanhingen. Daarmee legde hij dus een ander accent dan Barueth graag zag. Te Water zocht een tussenvorm. Alle edelen streden voor de vrijheid, ook op godsdienstig gebied. Velen van hen deden dat echter met het doel zo de gereformeerde godsdienst in te kunnen voeren. Zo liet Te Water de edelen model staan voor zijn eigen visie: principieel voor een door de overheid gegarandeerde godsdienstvrijheid én voor het behoud van de zuivere godsdienst.

Te Water trok uit de inspanningen van de edelen tevens een meer staatkundige les. Het Nederlandse volk moest zijn verkregen vrijheid waarderen. De edelen streden tegen een koning die de vrijheden van de Nederlanders wilde aantasten. Het doel van hun strijd was de bevrijding van het overheersende juk, zodat het volk weer door de eigen wetten geregeerd kon worden. Het succes van de vrijheidstrijd onderstreepte hij door enkele regels van William Robertson te citeren. Deze beschreef dat het Nederlandse volk zo wanhopig was geworden door de 'gewelddadige en dweepachtige grondbeginsels' van Filips II dat het diens juk van zich afgeworpen had, om zo de oude vrijheid en wetten te kunnen handhaven. Het dwong zijn oude overheerser op de knieën, werd geroemd om zijn dapperheid, nijverheid en zuinigheid, en maakte dankzij ondernemingszin de Republiek tot één van de welvarendste mogendheden van Europa.¹³⁶

Afgezien van in dit citaat toonde Te Water in dit boek geen aandacht voor economische aspecten. Hij schreef zelf, net als in zijn rede over de bevrijding van

¹³³ J. Barueth aan Te Water, 4 feb. 1778, UBL, LTK 1004; Te Water, *Historie van het Verbond* I, 62-68.

¹³⁴ Te Water, *Historie van het Verbond* I, xiii.

¹³⁵ Te Water, *Historie van het Verbond* I, 48-49, 51, 55-56, 92 en III, 424 (citaat).

¹³⁶ Te Water, *Historie van het Verbond* II, 124-125.

Vlissingen, over de vrijheid in de oude staatkundige zin. Hij schonk geen aandacht aan de bredere culturele en morele connotaties die de verlichte historiografie eraan verbond. De vrijheid van de Republiek, zo stelde hij, was gegrondvest op 'het bloed der vaderen' en uiteindelijk door God Zelf geschonken. Deze vrijheid stond in zijn ogen niet op gespannen voet met de aanwezigheid van de Oranjes. Hij wenste dat God 'dit vrije Gemeenebest, onder het wijs beleid van 's Lands hooge Opper machten en den doorluchtigen Erfstadhouder, den hoogsten trap van roem en eere beklimmen, zoo lang Godsdienst en Vrijheid op aarde duuren zullen!'¹³⁷ Te Water gaf zo te kennen dat voor hem vrijheid zelfbestuur was onder leiding van Staten én Willem V, niet de door zeventiende-eeuwse staatsgezinden en achttiende-eeuwse Patriotten gewenste staatsvorm waarin de Oranjes geen of slechts een marginale rol speelden.¹³⁸

Een zwaarbeladen herdenking van de Unie van Utrecht op Walcheren

Aan het slot van de jaren zeventig van de achttiende eeuw werd nog een andere gebeurtenis uit de Opstand herdacht. In 1779 markeerden diverse feestelijkheden en historische publicaties het 200-jarig jubileum van de Unie van Utrecht. De Utrechtse hoogleraar Pieter Bondam (1727-1800) hield een lovende herdenkingsrede in Utrecht, Van de Spiegel publiceerde een werk over de *Ontwerpen van de Unie van Utrecht* en een tweedelige *Bundel van onuitgegeeven stukken* en 's-Gravezande hield een *kerkrede* in Middelburg.¹³⁹ Te Water voegde zich eveneens in het koor van sprekers en markeerde het jubileum van de Unie door een lezing op een vergadering van het Zeeuwsch Genootschap, op 23 januari 1579, precies 200 jaar na het sluiten van de Unie. Zes dagen later herdacht hij de Unie in een preek in Vlissingen naar aanleiding van de Bijbeltekst 'De HEERE onze God zij met ons gelijk als Hij geweest is met onze vaderen: Hij verlate ons niet en begeve ons niet'.¹⁴⁰ De diverse auteurs waren van elkaars werk op de hoogte: Van de Spiegel en Bondam correspondeerden bijvoorbeeld met elkaar en hielpen elkaar waar mogelijk. Te Water was vol lof over de plannen van Van de Spiegel en hielp hem eveneens. Toen Te Water in de archieven van de Staten van Zeeland een viertal banden over de Unie van Utrecht vond, leende hij deze aan Van de Spiegel uit.¹⁴¹

¹³⁷ Te Water, *Historie van het Verbond* I, xiv en 37; II, 122-128.

¹³⁸ Haitsma Mulier, 'Het begrip 'vrijheid'', 219.

¹³⁹ G.J. Schutte, 'Van grondslag tot breidel der vrijheid. Opvattingen over de Unie van Utrecht in het laatste kwart van de achttiende eeuw', in: S. Groenveld en H.L.Ph. Leeuwenberg (red.), *De Unie van Utrecht. Wording en werking van een verbond en een verbondsacte*, Den Haag 1979, 199-225, aldaar 199-202.

¹⁴⁰ 1 Kon. 8:57; Acteboek kerkenraad 1777-1792, GAV, NHK Vlissingen, inv. nr. 308, 30 jan. 1779; *Verhandelingen uitgegeven door het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen te Vlissingen* 8 (1782), xciii-cxxxi, aldaar xcv; Index op de notulen over 1769-1811, ZA, Archief ZG, inv. nr. 55, f. 144.

¹⁴¹ Te Water aan L.P. van de Spiegel, 5 okt. 1777, NA, Archief Van de Spiegel, inv. nr. 627, brieven omtrent de Unie van Utrecht; Delen e.a., 'Een speurder bespied', 11; Te Water, *Levens-berigt*, 174.

Ook bij deze gelegenheid was de toon die de sprekers en schrijvers aansloegen en de interpretatie die ze gaven ingegeven door de eigen politieke en theologische visie. De orthodoxe gereformeerden zagen de Unie als een groot goed. Zij brachten naar voren dat door de Unie de gereformeerde godsdienst verder verbreid had kunnen worden. Artikel 13 van de Unie stelde dat de provincies Holland en Zeeland op godsdienstig gebied mochten handelen naar eigen goeddunken, zolang zij maar niemand in zijn gewetensvrijheid hinderden. Met andere woorden: zij waren dus gerechtigd de Gereformeerde Kerk te bevoordelen boven de andere kerken. De Unie had verder in de ogen van de orthodoxe gereformeerden de nationale eenheid bevorderd. Zij voerden Willem van Oranje op als degene zonder wie de Unie niet mogelijk was geweest, zijn broer Jan van Nassau was niet meer dan zijn helper.¹⁴²

Anderen waren minder uitgesproken positief, zoals bijvoorbeeld Pieter Paulus (1753-1796).¹⁴³ Toen deze Zeeuw in 1772 in Utrecht ging studeren, kondigde Te Water hem bij Tydeman aan als een veelbelovend student. Paulus en Tydeman zouden goed bevriend raken en Paulus bleek inderdaad talentvol te zijn. Nog voor zijn promotie begon hij al vanaf 1775 met het uitgeven van een commentaar op de Unie van Utrecht. Te Water vond dit te vroeg. Hij merkte tegenover Tydeman op dat het werk rijper zou zijn geworden als Paulus er langer aan gewerkt had. Paulus kenschetste de Unie als de allerbeste grondwet voor haar eigen tijd, maar achtte haar niet meer afdoende voor de achttiende eeuw. In de jaren tachtig van de achttiende eeuw zou deze visie steeds verder worden uitgewerkt door de Patriotten, die in het staatsbestel meer aandacht voor de volkssoevereiniteit wensten. Zij gingen gaandeweg in plaats van het federalisme van de Unie steeds meer de eenheidsstaat voorstaan. Door de Bataafse Revolutie zou dan ook een definitief einde komen aan de Unie.¹⁴⁴ Over de godsdienstige implicaties van de Unie liet Paulus zich in zijn commentaar niet uit.

Hoe beoordeelde Te Water de Unie van Utrecht? Op politiek vlak had hij louter lof voor de Unie. Volgens hem was de Unie het enig fundament van de regering, de eeuwige band van eenheid en de volmaaktste akte. De Unie was een 'meesterstuk van menselijke wysheid en doorzichtige staatkunde' en had louter zegeningen gebracht. Werd ze verbroken, 'ons Gemeenebest loopt gevaar, en dreigt nedertestorten in een onherstelbaar bederf'.¹⁴⁵ Behalve aan de voorzienigheid van God was de Unie te danken aan Jan van Nassau, die zeer veel voorbereidend werk verricht had. Diens broer Willem van Oranje vergat Te Water eveneens niet. Hij was weliswaar niet bij de ondertekening van de Unie aanwezig geweest. Zijn geest had echter de ondertekenaars bezielde en was in hun vergade-

¹⁴² Huisman, *Neerlands Israel*, 75, 77-78.

¹⁴³ E.J. Vles, *Pieter Paulus (1753-1796). Patriot en staatsman*, Amsterdam 2004, 25-34; Van der Wall, 'Geen natie van atheïsten', 52-53; Te Water aan M. Tydeman, 1772, UBUVA, Ec 98 g; Te Water aan M. Tydeman, 27 april 1775, UBL, LTK 997.

¹⁴⁴ Schutte, 'Van grondslag tot breidel der vrijheid', 204-216.

¹⁴⁵ *Verhandelingen uitgegeven door het Zeeuwsch Genootschap* 8 (1782), xcvi, cxvi-cxvii.

De Spaanse Inquisitie. Afbeelding opgenomen in Te Waters *De Vaderlandsche historie* van den heere J. Wagenaar verkort.

ring op een onzichtbare wijze tegenwoordig geweest. Dat hij niet persoonlijk erbij was kwam door 'zyne gewoone doorzichtigheid, onbeschryfelyke wysheid en staatkundig inzicht'.¹⁴⁶ Te Water liet zo merken dat hij orangistisch was en een voorstander van het vasthouden aan de Unie.

Op godsdienstig vlak was hij even positief. Te Water zag het tweede eeuweest als een feestdag voor liefhebbers van de zuivere godsdienst en de ware vrijheid. 'Het gewetensonderzoek [de inquisitie], dat afschuwelijk monster, in de helle geboren en in Spanje opgevoed' was door de Unie voorgoed verjaagd en de vrije oefening van de ware godsdienst mogelijk geworden. Te Water spoorde zijn gehoor dan ook aan om met de ondertekenaars van de Unie van Utrecht uit te roepen: 'De HEERE, Neêrlands GOD, zy groot gemaakt'. Behalve op de intrede van de gereformeerde godsdienst wees Te Water ook op de vrijheid voor de niet-gereformeerden. 'Het stuk van den Godsdienst, die zuil van den Staat, weinige dagen later nader verklaard en zoo bepaald, dat de hervormden in dezen veilig waren, de Roomschegezinden niet te vrezen hadden.'¹⁴⁷

Te Water bracht de 'Roomschegezinden' met opzet naar voren. De godsdienstkwestie was bij het tweede eeuweest in Zeeland immers een hoogst actueel thema. De herdenking vond vlak na de ruzie over de rooms-katholieke kerkbouw in Vlissingen plaats. 's-Gravezande verwees in zijn *kerkrede* direct naar het conflict. In zijn toepassing riep hij op tot gehoorzaamheid aan de overheid en het niet benijden van andermans rechten. De oproerkraaiers mochten dan teveel hun eigen godsdienstige belangen in het oog gehad hebben, hij brak toch een lans voor hen. Hij bepleitte een generaal pardon voor alle gestraften, om zo het herdenkingsjaar van 200 jaar eendracht en vrede te ook te maken tot een jaar van 'herstelde ruste en vereeniging der gemoederen in ons Walcheren'.¹⁴⁸ Te Water toonde daarentegen geen sympathie voor de gevangengenomen tegenstanders van de kerkbouw. Hij meende dat zijn eigen steun voor de godsdienstvrijheid voor rooms-katholieken in Vlissingen geheel in overeenstemming was met de wijze waarop de Unie van Utrecht de godsdienstige kwestie geregeld had.

2.7 Liefde voor het vaderland, de godsdienst en de vrijheid

Te Water en Wagenaar

Al meermalen is de naam van Jan Wagenaar gevallen, evenals de titel van zijn bekendste werk, de *Vaderlandsche historie* (1749-1759). Dit werk, in 21 delen, beschreef de historie van de Republiek, met name van Holland, van de periode van de Bataven tot halverwege de achttiende eeuw. Het oogstte alom waarde-ring. Wagenaars interpretatie van de geschiedenis, waarin hij vaderland en vrij-

¹⁴⁶ *Verhandelingen uitgegeven door het Zeeuwsch Genootschap* 8 (1782), cv-cix, cxxix.

¹⁴⁷ *Verhandelingen uitgegeven door het Zeeuwsch Genootschap* 8 (1782), xciv, cxx-cxxii.

¹⁴⁸ Adrianus 's Gravezande, *De Unie van Utrecht herdacht in eene kerkrede over Ps. CXXXIII:1^b*, Middelburg 1779, 122-123.

heid sterk met elkaar verbond, zou lange tijd toonaangevend zijn.¹⁴⁹ Toch waren er ook kritische geluiden. Deze staatsgezinde auteur zou zijn politieke visie wat al te zeer hebben laten doorschemeren in zijn werk. De felste criticus van Wagenaar zou ontstaan in de persoon van Willem Bilderdijk (1756-1831). Hij meende dat Wagenaar en alle volgelingen van zijn 'evangelie' onterecht partij kozen tegen de vorsten en voor bijvoorbeeld de Hoeken en Hendrik van Brederode. Bilderdijks *Geschiedenis des Vaderlands* is dan ook als een commentaar op Wagenaar te zien.¹⁵⁰

Onder de navolgers van het 'evangelie' van Wagenaar schaarde Bilderdijk ook Te Water. In een brief aan Hendrik Willem Tydeman (1778-1863) liet Bilderdijk zich hierover als volgt uit:

De andere Heer [Te Water], waarvan gij mij schrijft, is gedeeltelijk hetzelfde geval. Hij is bovendien een groot praeconisant van Arminius, hetgeen U veellicht onbekend is. Frederik Hendrik is zijn liefeling, en ter goeder trouw. En dit houdt van naderbij vast aan 't Wagenarianismus (zoo ik 't dien naam geven mag) dan men meent. Gemelde Heer veinst niet (gelijk gij scheent te vermoeden) als hij dien schrijver zijne lof toezwaait; en dit is zoo waar, dat hij, zoodra gij een weinig afdraait om 't gesprek naar een punt te wenden, waar hij acht dat hij zijn lof niet wel zou kunnen staande houden zonder eenige inconvenientie aan eene andere zijde, altijd af zou breken.¹⁵¹

In de ogen van Bilderdijk was Te Water dus een adept van Wagenaar. Dat zou vooral blijken uit zijn lof voor Arminius en zijn waardering voor Frederik Hendrik. Deze argumentatie snijdt echter geen hout. De bewering dat Te Water voorkeur zou hebben voor deze twee personen stoelt mogelijk eerder op Bilderdijks verbeelding dan op de publicaties van Te Water. Dat hij waardering had voor Wagenaar had Bilderdijk daarentegen wel goed waargenomen.

Aan het einde van de achttiende eeuw werkte Te Water mee aan de *Byvoegsels en aanmerkingen*, een verzameling aanvullingen op en verbeteringen van het werk van Wagenaar. Deze taak was met veel schroom volbracht: 's Lands Historie, naamlijk, hadt maar éénen Wagenaar'. Deze gezaghebbende historicus 'verbeteren is zeer vermetel'.¹⁵² Toch had een groep bewonderaars van Wagenaar de stoute schoenen aangetrokken, onder leiding van de toenmalige archivaris van

¹⁴⁹ Blaas, 'Het karakter van het vaderland', 372-373; E.O.G. Haitsma Mulier, 'Het begrip 'vaderland' in de Nederlandse geschiedschrijving van de late zestiende eeuw tot de eerste helft van de achttiende', in: Van Sas (red.), *Vaderland*, 163-179, aldaar 178-179; Wessels, *Bron, waarheid en de verandering der tijden*, 209-251.

¹⁵⁰ Joris van Eijnatten, *Hogere sferen. De ideeënwereld van Willem Bilderdijk (1756-1831)*, Hilversum 1998, 541-543.

¹⁵¹ H.W.T. Tydeman (ed.), *Briefwisseling van Mr. W. Bilderdijk met de hoogleeraren en mrs. M. en H.W. Tydeman gedurende de jaren 1807 tot 1831 I*, Sneek 1866, 80 (W. Bilderdijk aan H.W. Tydeman, 11 september 1808).

¹⁵² H. van Wijn e.a., *Bijvoegsels en aanmerkingen, bestaande in noodige naleezingen voor de Vaderlandsche historie van Jan Wagenaar*, Amsterdam 1797, i.

de Bataafse Republiek, Hendrik van Wijn. Lambrechtsen maakte eveneens deel uit van de groep, die doortrokken was van het besef dat, hoezeer de leden ook hun best deden in hun onderzoek en hun schrijven, Wagenaars 'meesterlijke hand zoude hetzelve tot nog meerder volmaaktheid hebben opgetrokken'.¹⁵³

Te Water had formeel geen deel uitgemaakt van de groep, maar had wel regelmatig zijn vondsten en bevindingen naar Van Wijn gestuurd.¹⁵⁴ Van Wijn, in de periode 1771-1779 pensionaris van Den Briel, en Te Water onderhielden al vanaf 1770 een correspondentie waarin ze elkaar van hun historisch onderzoek op de hoogte brachten. De vondsten van Te Water die betrekking hadden op Wagenaar nam Van Wijn op in zijn *Bijvoegsels*, met vermelding van de naam van de zender. Het zijn stuk voor stuk weinig opzienbarende aanpassingen: verbeterde spelling van de namen van personen en vermeldingen van nieuw verschenen bronnen. Uit Te Waters betrokkenheid bij dit werk blijkt zijn waardering voor Wagenaar. Deze beperkte zich echter tot de methode van historisch onderzoek die Wagenaar in zijn *Vaderlandsche historie* hanteerde: hij ging empirisch te werk en baseerde zich zoveel mogelijk op primaire bronnen. Te Water was veel minder gecharmeerd van Wagenaars seculiere geschiedopvatting en politieke voorkeur. Dat liet hij dan ook blijken in de bewerking die hij maakte van Wagenaars belangrijkste publicatie.

Wagenaar bewerkt voor de jeugd

In de jaren 1784-1800 publiceerde Te Water een viertal delen waarin hij Wagenaars *Vaderlandsche historie* had bewerkt voor de vaderlandse jeugd. Hij zette deze serie in met lof voor de auteur van het oorspronkelijke werk: Wagenaar had 'groote kundigheden' en een voor elk begrijpelijke stijl.¹⁵⁵ Hij streefde naar het vinden van de zuivere waarheid en was oprecht en voorzichtig. Als er dus één historische studie van belang was om bewerkt te worden tot lering van de vaderlandse jeugd, dan was het wel dit werk van Wagenaar. Dat de jongeren baat hadden bij het verkrijgen van historische kennis stond voor Te Water vast, al was het alleen maar omdat het noodzakelijke bagage was voor het geval dat ze later een ambt zouden bekleden. Hoe hoger dit ambt, hoe meer ze behoorden te weten.

Te Waters bewerking behelsde een verkorting van het werk van Wagenaar. Diens hoofdstukindeling bleef behouden, net als zijn wijze van het in de marge vermelden van jaartallen en korte omschrijvingen van de behandelde onderwerpen. Te Water liet de annotatie in deze uitgave weg. Hij vatte Wagenaar echter niet altijd samen. Op sommige plaatsen breidde hij zijn werk zelfs uit door bijvoorbeeld nieuw gevonden bronnen te verwerken. Tevens laste hij ten behoeve

¹⁵³ Van Wijn e.a., *Bijvoegsels en aanmerkingen*, ix.

¹⁵⁴ Van Wijn e.a., *Bijvoegsels en aanmerkingen*, ii, 54, 246-249, 255-257, 259; Te Water, *Levensbericht* 352.

¹⁵⁵ J.W. te Water, *De Vaderlandsche historie van den heere J. Wagenaar verkort, en met leerzaame aanmerkingen, ten dienste der Nederlandsche jeugd uitgegeven* I, Amsterdam 1784, xii.

van de jeugd lessen in wanneer de beschreven gebeurtenissen daartoe naar zijn mening aanleiding gaven. Hieronder viel bijvoorbeeld de herhaalde waarschuwing dat godsdienst nooit mocht worden misbruikt voor politieke doeleinden of om mensen te onderdrukken. Hij wees verder op het feit dat het soms van belang was dat vorsten uit strategische overwegingen moesten wisselen van bondgenoten. Ze behoorden daarbij echter altijd betrouwbaar blijven.¹⁵⁶

Niet alleen voegde Te Water deze leerzame aanmerkingen toe, hij nam tevens afstand van de politieke voorkeur van Wagenaar. Dit blijkt bijvoorbeeld uit zijn beschrijving van de Unie van Utrecht. Wagenaar beschreef deze afstandelijk. Te Water uitte zich in zeer lovende termen, al was de Unie bij verschijnen van dit deel, in 1800, reeds ter ziele.¹⁵⁷ Dat hij in zijn bewerking het werk een andere politieke kleur gaf blijkt ook uit zijn beoordeling van Willem van Oranje.¹⁵⁸ Wagenaar had gekozen voor een afstandelijke bespreking waarbij hij zich van oordelen onthield. Hij liet enkele positieve en negatieve oordelen over de prins de revue passeren en eindigde met de droge vaststelling dat de Staten op zijn graf de titel vader des vaderlands hadden laten zetten. Te Water sprak zich wel uit. Hij verdedigde de prins en benadrukte dat hij op eigen kosten legers op de been bracht in de strijd tegen Spanje. Dankzij hem kende de Republiek vrijheid en de ware godsdienst. Bovendien putte hij zich uit om aan te tonen dat Oranje wel degelijk een godvruchtig gereformeerd man was, een kwestie die Barueth eveneens na aan het hart ging. Met het oog daarop stond Te Water bijvoorbeeld langer dan Wagenaar bij de laatste woorden van de prins stil. Wagenaar had slechts betoogd dat de stervende prins werkelijk de woorden had uitgesproken: 'Mon Dieu, mon Dieu, ayez pitié de mon âme et de ce pauvre peuple'. Te Water was dat met hem eens. Daarnaast trachtte hij echter eveneens te bewijzen dat de prins bevestigend geantwoord had op de vraag of hij zijn geest 'beval aan Jesus Christus onzen Zaligmaker'.¹⁵⁹ Dat Te Water Oranje als een gereformeerde held portretteerde is saillant, want hij ging daarmee recht tegen de visie van Wagenaar in.

De orangistische voorkeur van Te Water bracht hem er toe niet de hele *Vaderlandsche historie* te bewerken. Hij stopte bij de beschrijving van de dood van Willem van Oranje. Zich uitlaten over de geschiedenis daarna met alle conflicten

¹⁵⁶ Te Water, *De Vaderlandsche historie van den heere J. Wagenaar* I, 64, 145, 181, 239.

¹⁵⁷ J.W. te Water, *De Vaderlandsche historie van den heere J. Wagenaar* [...] IV, Amsterdam 1800, 219; [Wagenaar], *Vaderlandsche historie, vervattende de geschiedenissen der nu vereenigde Nederlanden, inzonderheid die van Holland, van de vroegste tijden af, uit de geloofwaardigste schrijvers en egte gedenkstukken samengesteld* VII, Amsterdam 1752, 263.

¹⁵⁸ [Wagenaar], *Vaderlandsche historie* VII, 537-539; Te Water, *De Vaderlandsche historie van den heere J. Wagenaar* IV, 323-334; G.J. Schutte, 'Grondvester of belager der vrijheid? Willem van Oranje in de ban der achttiende-eeuwse tegenstellingen', in: E.O.G. Haitsma Mullier en A.E.M. Janssen, *Willem van Oranje in de historie 1584-1984. Vier eeuwen beeldvorming en geschiedschrijving*, Utrecht 1984, 63-90, aldaar 69-70, 75.

¹⁵⁹ [Wagenaar], *Vaderlandsche historie* VII, 532; Te Water, *De Vaderlandsche historie van den heere J. Wagenaar* IV, 318-319.

tussen prins- en staatsgezinden werd hem te hachelijk. De uitgever, de 'Compagnie Tirion', had verwacht dat Te Water wel verder zou gaan met de bewerking van Wagenaar; de illustraties voor een vijfde deel dat zich tot 1672 zou uitstrekken waren al vervaardigd en bij Te Water bezorgd.¹⁶⁰ Omdat de verkoopcijfers van het vierde deel zo tegenvielen – orangistische historiografie bleek in 1800 niet bepaald populair –, werd het enthousiasme van de uitgever uiteindelijk ook getemperd.¹⁶¹ Te Water had overigens al eerder, waarschijnlijk rond 1780, een vergelijkbaar aanbod afgeslagen van een Amsterdamse boekhandelaar. Hij weigerde toen, zelfs tegen de royale beloning van vier dukaten per pagina, om een vervolg te schrijven op de 'volwassen' Wagenaar. Het beschrijven van de geschiedenis na 1751 achtte hij een 'onmogelijke en misschien gevaarlijke taak'.¹⁶²

Wagenaars seculiere geschiedopvatting gecorrigeerd

Als de voorredes van Wagenaar en Te Water naast elkaar gelegd worden, blijkt dat beide auteurs de vaderlandse geschiedenis niet alleen op politiek vlak anders interpreteerden. Wagenaar stelde dat de *Vaderlandsche historie* kan worden aangemerkt als de 'Historie der getergde, verdrukte, herleevende en zegepraalende Vrijheid des Vaderlands'.¹⁶³ Te Water corrigeerde in zijn voorwoord deze visie, door de jeugd voor te houden dat hij het boek gemaakt had

tot uw eigen heil, en ter bevordering van oprechte Vaderland-, Godsdienst- en Vrijheidsliefde: waartoe ik vuuriglijk bidde, dat de Hemel mijne welmeeneende poogingen en uw leergierig onderzoek, rijkelijk met Zijnen zegen bekroone.¹⁶⁴

Te Water hoopte dus dat zijn lezers liefde voor vrijheid en het vaderland zouden ontwikkelen. Het begrip vaderlandsliefde was in de jaren '80 van de achttiende eeuw sterk beladen geworden en werd zowel door de Patriotten als de prinsgezinden voor hun eigen richting opgeëist.¹⁶⁵ Hetzelfde gold voor het begrip 'vrijheid', dat voor de Patriotten steeds meer de connotatie van 'tegen de aristocratie' kreeg en in een adem genoemd werd met 'gelijkheid en broederschap'. Voor Te Water was deze patriottische variant een valse, onmatige vrijheid.¹⁶⁶

Te Water wilde de jeugd ook liefde voor de godsdienst bijbrengen. Wagenaar had dat volgens Te Water in zijn *Vaderlandsche historie* te weinig gedaan.

¹⁶⁰ *Bibliothecae Te Wateranae pars altera*, 124; Janna Aartje Baggerman, *Een lot uit de loterij. Familielebelangen en uitgeverspolitiek in de Dordtse firma A. Blussé en Zoon, 1745-1823*, Den Haag 2000 (diss. Utrecht), 314-316.

¹⁶¹ Te Water aan J.H. van Kinsbergen, 5 aug. 1818, UBUVA, 24 Aq 6.

¹⁶² Te Water, *Levens-berigt*, 193-194.

¹⁶³ [Jan Wagenaar], *Vaderlandsche historie* I, *6'.

¹⁶⁴ Te Water, *De Vaderlandsche historie van den heere J. Wagenaar* I, x.

¹⁶⁵ Van Sas, *De metamorfose van Nederland*, 76-77, 108-109.

¹⁶⁶ Haitsma Mulier, 'Het begrip 'vrijheid'', 224-226; *Handelingen MNL* 1805, 6.

Te Water corrigeerde dit. In de eerste plaats oordeelde hij veel negatiever dan Wagenaar over de katholieke godsdienst in de Middeleeuwen. Volgens Te Water zou godsdienstigheid en heilig leven in deze periode eerder buiten de kloosters dan daarbinnen aangetroffen zijn. Over de kruistochten liet hij zich eveneens laatdunkend uit. Hij zag deze voortkomen uit dwaas bijgeloof en onverstandige ijver die veel deelnemers niets opbracht behalve dan ‘dat zij hun vaderland nooit wederzagen en in een vreemd land begraven wierden’.¹⁶⁷

Toen hij in zijn historisch overzicht in de zestiende eeuw was aangekomen, legde Te Water accenten waaruit blijkt dat zijn sympathie bij de calvinisten lag. Wagenaar ging bijvoorbeeld wat langer in op enkele Amsterdamse doopsgezinden die beschuldigd werden van ketterij en noemde in een paar zinnen de marteldood van de tot het protestantisme overgegangene priester Angelus Merula. Te Water liet die doopsgezinden voor wat ze waren en nam Angelus Merula als voorbeeld van de protestanten die hun geloof met de dood moesten bekopen. Dat bood hem de gelegenheid diens nogal gereformeerd klinkend getuigenis in zijn boek op te nemen.¹⁶⁸ Verderop koos Wagenaar ervoor in zijn uiteenzetting over de Synode van Middelburg (1581) de dogmatische visies die de diverse partijen op deze bijeenkomst naar voren brachten te beschrijven. Hij gaf daarbij geen waardeoordeel en stelde tenslotte vast dat de synode uiteindelijk een nieuwe kerkorde aannam. Te Water zag dit geheel anders en stelde dat deze synode behalve voor de kerkorde ook zorgde voor ‘de zuivere leere’.¹⁶⁹

Dat de boekdrukkunst door Laurens Janszoon Coster was uitgevonden, stond voor zowel Wagenaar als Te Water vast. Waar Wagenaar echter volstond met het melden van de uitvinding, greep Te Water de mogelijkheid aan om een verzuchting te doen over het misbruik van deze uitvinding in de latere eeuwen:

Jammer is 't, wanneer zij zoo schandelijk misbruikt wordt tot ondermijninge en bespottinge van den dierbaaren Godsdienst, ter voortplantinge van ongelooft en bijgeloof, ten nadeele der goede zeden.¹⁷⁰

Afgezien van deze algemene uitspraken over godsdienst vermaande Te Water de jeugd nu en dan direct, bijvoorbeeld naar aanleiding van Adolf van Egmont (1438-1477). Deze had alles gedaan om de dood of gevangenschap van zijn vader Arnold te bewerkstelligen, om zo te garanderen dat hij zelf hertog van Gelre zou worden. Uiteindelijk was Adolf in de gevangenis terechtgekomen. Te Water merkte hierover op dat Adolf in zijn zelf gegraven kuil gevallen was. Hij had ondervonden ‘dat de Godlijke rechtvaardigheid, somtijds, reeds in dit leven het

¹⁶⁷ Te Water, *De Vaderlandsche historie van den heere J. Wagenaar* I, 83, 160.

¹⁶⁸ [Wagenaar], *Vaderlandsche historie* V, 408-416; J.W. te Water, *De Vaderlandsche historie van den heere J. Wagenaar* [...] III, Amsterdam 1798, 86-94.

¹⁶⁹ [Wagenaar], *Vaderlandsche historie* VII, 374; Te Water, *De Vaderlandsche historie van den heere J. Wagenaar* IV, 256.

¹⁷⁰ J.W. te Water, *De Vaderlandsche historie van den heere J. Wagenaar* [...] II, Amsterdam 1794, 73; [Wagenaar], *Vaderlandsche historie* III, 504.

snoode gedrag der kinderen omtrent hunne ouders op eene kenbaare wijze straffen wil'.¹⁷¹

In Te Waters ogen greep God echter niet alleen in zulke persoonlijke gevallen in. God bestuurde het gehele verloop van de geschiedenis. Opmerkingen over Den Briel illustreren dit overduidelijk. Nadat hij Wagenaars beschrijving had samengevat voegde Te Water de volgende epiloog toe:

Wie beschikte het, dat Koningin Elizabeth de Watergeuzen, zoo onverwacht, uit Engelandt deed vertrekken? Waarom liet Alva zich bewegen, om Den Briele van Spaansche bezettinge te verlossen? Waarom droeg hij geen betere zorg voor eene stad, welke, door alle kundigen voor den sleutel van Holland gehouden werd? Door wiens bestel keerde de wind, en aanstonds met den wind den toeleeg der scheepshoofden? [...] Was dit alles aan een louter geval, aan een onvernunftig noodlot, aan menschelijk vooruitzicht toetschrijven? Laat ons liever het alwijze bestier van Nederlands Almagtigen Verlosser met aanbiddinge verheerlijken, en tevens de werktuigen, welke zijne Voorzienigheid tot heil van ons Vaderland gebruikte, met dankzegginge eerbiedigen.¹⁷²

Dit is slechts één van de vele voorbeelden van plaatsen waar Te Water, in tegenstelling tot Wagenaar, een rol toebedeelde aan het albestuur van God.¹⁷³ Als Wagenaar al de voorzienigheid ter sprake bracht, dan was dat omdat hij aandacht besteedde aan hoe destijds bepaalde gebeurtenissen geïnterpreteerd waren. Als voorbeeld daarvan het geval van een aantal vastgevroren schepen van de geuzen, dat in handen van de Spanjaarden dreigde te vallen, doch door een plotseling draaiende wind los raakte uit het ijs. Wagenaar schreef hierover:

Deze zonderlinge verlossinge dezer schepen, schoon naar sommiger begrip, de gewoone kragten der natuur niet overtreffende, werd egter, door de meesten, aangezien, als een bijzonder gunstbewijs der Hemelsche Voorzienigheid.¹⁷⁴

Te Water liet echter in dit geval geen ruimte voor een keuze tussen deze twee mogelijke interpretaties. Hij hield zijn jonge lezers de enige juiste voor:

Elk, die de Godlijke Voorzienigheid gelooft en eerbiedigt, zal deze zonderlinge verlossinge der Waterlandsche schepen gaarne aanzien als een bijzonder gunstbewijs van Hem, die alles met wijsheid en magt bestiert, en de onverwachtste reddinge, op zijne tijd, gebieden kan.¹⁷⁵

¹⁷¹ Te Water, *De Vaderlandsche historie van den heere J. Wagenaar* II, 122.

¹⁷² Te Water, *De Vaderlandsche historie van den heere J. Wagenaar* III, 312.

¹⁷³ Te Water, *De Vaderlandsche historie van den heere J. Wagenaar* I, 59, 73; II, 91, 307; III, 96, 258, 276, 321-322; IV, 27, 28, 30, 65-74.

¹⁷⁴ [Wagenaar], *Vaderlandsche historie* VI, 409.

¹⁷⁵ Te Water, *De Vaderlandsche historie van den heere J. Wagenaar* IV, 13.

Ontzet van Leyden, den 3 Oct. 1574. Bladz. 65.

Leidens ontzet (1574). Afbeelding opgenomen in *Te Waters De Vaderlandsche historie van den heere J. Wagenaar* verkort.

De gegeven voorbeelden illustreren dat Te Water Wagenaars *Vaderlandsche historie* niet alleen heeft verkort, maar ook heeft aangepast aan zijn eigen visie. Het boek dat Te Water voor de vaderlandse jeugd schreef was in religieus opzicht gereformeerd, in politiek opzicht meer orangistisch en in historiografisch opzicht niet meer zo seculier als het origineel. In deze gestalte was Wagenaar geschikt voor de jeugd. Te Water stuurde de delen dan bijvoorbeeld met een gerust hart op naar Jacob Verheye van Citters.¹⁷⁶ Niet alleen zijn kinderen lazen het, ook de kinderen van prins Willem V. Op verzoek van hun leermeester Perrenot en diens opvolgers stuurde Te Water steeds de reeds gedrukte pagina's naar het paleis ten behoeve van de prinselijke kinderen. Prinses Frederika Louisa Wilhelmina (1770-1819) zou jaren later haar warme herinneringen aan het boek meermalen aan Te Water toevertrouwen wanneer zij elkaar ontmoetten.¹⁷⁷ Met haar onderhield hij na haar terugkomst in Nederland een hartelijk contact. Met de andere Oranjes op dat moment minder: hij stuurde na het overlijden van prinses Louisa aan haar moeder geen condoleancebrief, aangezien hij dat 'te vrijmoedig' achtte.¹⁷⁸

Pieter van der Werff

De laatste historiografische publicatie van Te Water verscheen in 1814, tegen het einde van zijn academische loopbaan. Het was een bewerking van een eerder gehouden lezing op een openbare bijeenkomst van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde. Deze voordracht handelde over het leven van de Leidse burgemeester Pieter Adriaanszn. van der Werff (1529-1604). Destijds was dit onderwerp niet zonder reden gekozen, want in 1795 maakte de overheid, tot groot verdriet van Te Water, een einde aan de jaarlijkse 3 oktober-herdenking. Bij deze gelegenheid vierden de Leidenaren dat hun stad in 1574 was bevrijd van de Spaanse belegering. De gebruikelijke kerkdiensten op die dag mochten niet meer gehouden worden.¹⁷⁹ Te Water ijverde voor het herstel van deze herdenking. Wanneer hij op of rond 3 oktober preekte, deed hij dat nooit zonder aan het Leids ontzet te refereren. Daarom bracht hij ook bij wijze van alternatieve herdenking in zijn op 3 oktober 1806 gehouden lezing op een Maatschappijvergadering één van de hoofdrolspelers uit de tijd van de belegering naar voren.¹⁸⁰ In 1814 verscheen de lezing in een uitgebreide versie in de serie *Verhandelingen* van de Maatschappij.

¹⁷⁶ Te Water aan Verheye van Citters, 6 mei 1794 en 27 dec. 1800, KB, 129 E 7.

¹⁷⁷ Te Water, *Levens-berigt*, 195-197; H. de Larrey aan Te Water, 9 jan. s.a., ZB, Hs 1322.

¹⁷⁸ Te Water aan H. van Wijn, 21 dec. 1819, KB, 74 B 5.

¹⁷⁹ Te Water, *Levens-berigt*, 72-79; Felix Driessen (ed.), *Leiden in den Franschen tijd. Handschrift uit de jaren 1794-1813*, Leiden 1913, 16.

¹⁸⁰ J.W. te Water, 'Levensbijzonderheden van Pieter Adriaansz. van der Werff, burgemeester der stad Leijden, ten tijde van hare beide belegeringen door de Spanjaarden in de jaren 1573 en 1574, meest uit ongedrukte stukken verzameld', in: *Verhandelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leyden* 2, eerste stuk, Leiden 1814, 1-184, aldaar 8-9. Dit werk is recent in een eigentijdse bewerking voor een breed publiek uitgegeven: Jona Willem te Water (auteur) en Jo

In deze laatste publicatie van Te Water komen alle eerder genoemde kenmerken van zijn historische publicaties nog eenmaal naar voren. In de eerste plaats liet hij zien dat Gods voorzienigheid duidelijk naar voren trad in het verloop van de geschiedenis. Hij stelde dat het verhaal van Leidens ontzet is ‘ter verheerlijkinge van de Hemelsche Voorzienigheid, zoo luisterrijk in deze geschiedenis doorstralende’. Zoals God in het verre verleden in moeilijke tijden uitmuntende mannen naar voren bracht, zoals Mozes ten tijde van de slavernij van de Israëlieten in Egypte, Constantijn de Grote ten tijde van de christenvervolgingen en Luther ten tijde van onkunde en bijgeloof, zo gebruikte Hij in de zestiende eeuw Van der Werff.¹⁸¹

Ten tweede benadrukte Te Water dat de in de zestiende eeuw gevoerde strijd niet in eerste instantie de invoering van de gereformeerde godsdienst, maar de vrijheid als oogmerk had. Het was geen strijd tegen de rooms-katholieken, maar tegen de Spaanse Inquisitie. Te Water schonk dan ook kort aandacht aan de keuze die Van der Werff maakte over het randschrift op de papieren munten ten tijde van de belegering. Van der Werff koos voor *Haec libertatis ergo* en niet voor *Haec religionis ergo*. Voor Van der Werff was in de vrijheid ten opzichte van Spanje namelijk ook de vrijheid van godsdienst begrepen. Te Water beschreef Van der Werffs keuze in zeer waarderende bewoordingen. Hij had kritiek op de zestiende-eeuwse Leidse predikanten die deze visie met veel felheid hadden bestreden. Zijn sympathie lag bij de meer bedaarde Van der Werff, die zelf evengoed een vroom gereformeerd gelovige was.¹⁸² Had Te Water deze rede over Van der Werff in een kerkdienst gehouden in plaats van in een vergadering van de Maatschappij, dan had hij hier ongetwijfeld zijn gebruikelijk oproep tot het behoud van de gereformeerde godsdienst toegevoegd. In de Maatschappij bevonden zich echter leden van diverse kerkgenootschappen; zulk een pleidooi was daar niet op zijn plaats.

In de derde plaats komt Te Water ook in dit werk naar voren als een historicus met veel aandacht voor het detail, een historicus die alles wilde uitzoeken over het onderwerp waar hij mee bezig was. Hij ging niet slechts in op Van der Werffs heroïsche optreden in Leiden, maar op zijn hele leven. Hij gaf veel informatie over zijn ouders en broers en ging uitvoerig in op de band tussen Van der Werff en Willem van Oranje. Van der Werff portretteerde hij als een steunpilaar van de prins. Hij schonk veel aandacht aan de periode waarin Van der Werff voor de prins in de Nederlanden geld bijeenzamelde voor de Opstand, ook aan de exacte bedragen die hij hierbij op diverse plaatsen ontving. Te Water erkende dat hij in zijn studie diverse kleinigheden naar voren bracht, maar in

Groffie (bezorger), *Pieter. Portret van een Leids burgemeester in oorlogstijd. Bijzonderheden uit het leven van Pieter Adriaansz. van de Werff*, Leiden 2007.

¹⁸¹ Te Water, ‘Levensbijzonderheden van Pieter Adriaansz. van de Werff’, 8-9, 10-14.

¹⁸² Te Water, ‘Levensbijzonderheden van Pieter Adriaansz. van de Werff’, 30, 85, 92-93.

zijn ogen konden deze kleinigheden helpen om het karakter van Van der Werff beter te leren kennen.¹⁸³

Al blijkt Te Waters sympathie voor Van der Werff overduidelijk uit deze verhandeling, het voornaamste doel van het werk was in zijn ogen het geven van een eerlijk beeld van hem. Te Water drukte de lezer dan ook op het hart dat, mochten er minder positieve gegevens over Van der Werff naar voren zijn gekomen in het onderzoek, hij deze zeker niet zou hebben achtergehouden. Want, zo stelde hij: 'de waarheid is de ziel van alle historien en onzijdigheid blijft nog het sieraad van alle geschiedschrijvers'. De historicus behoorde de banken en klippen van vooroordelen altijd te vermijden.¹⁸⁴ Te Water had alle bronnen nauwkeurig gewogen, ook de bronnen van Van der Werffs rede waarin hij aan de hongerende Leidse bevolking zijn lichaam als voedsel zou hebben aangeboden. Te Water bestreed de gedachte dat Pieter Corneliszn. Hooft deze rede zelf verzonnen had. In bijna dezelfde versie kwam zij namelijk al voor in de eerste historie van het Leids beleg, geschreven door Jan Fruijters, gedrukt in 1577 en gebaseerd op de verhalen van ooggetuigen.¹⁸⁵ Alle kenmerken van de historiografie van Te Water kwamen dus samen in zijn laatste historische publicatie. Zijn laatste historische studie laat zien dat hij in het bedrijven van de geschiedschrijving zijn leven lang de eenmaal ingeslagen weg is blijven volgen.

2.8 Receptie

Te Waters eerste historiografische publicatie die door de landelijke pers werd opgemerkt, was zijn rede bij het tweede eeuwfeest van de bevrijding van Vlissingen. Al zijn daarop volgende werken werden gerecenseerd door diverse tijdschriften.¹⁸⁶ De *Historie van het Verbond* kreeg zelfs aandacht van een buitenlandse periodiek.¹⁸⁷ De meeste besprekingen van Te Waters werk zijn te vinden in de *Vaderlandsche letter-oefeningen* en de *Nederlandsche bibliotheek*, welke beide onder steeds wisselende namen verschenen. Het eerste tijdschrift stond te boek als verlicht en vooruitstrevend. Het tweede koos in zijn beginjaren onder leiding van Petrus Hofstede voor de meer behoudende gereformeerde richting,

¹⁸³ Te Water, 'Levensbijzonderheden van Pieter Adriaansz. van de Werff', 17, 78.

¹⁸⁴ Te Water, 'Levensbijzonderheden van Pieter Adriaansz. van de Werff', 18; Te Water aan H. van Wijn, 6 okt. 1794, KB, 74 B 5.

¹⁸⁵ Te Water, 'Levensbijzonderheden van Pieter Adriaansz. van de Werff', 4, 103-104.

¹⁸⁶ *Hedendaagsche vaderlandsche letter-oefeningen* 1 (1772) deel 1, 468; 5 (1776) deel 1, 494-500; *Algemeene vaderlandsche letter-oefeningen* 2 (1780) deel 1, 198-206; 1796 deel 1, 60-67, 412-421; 1807 deel 1, 573; *Vaderlandsche letter-oefeningen* 1815 deel 1, 589-596; *Nederlandsche bibliotheek* 4 (1776) deel 1, 554-563; 8 (1780) 621-628; *Nieuwe Nederlandsche bibliotheek* 1 (1781) deel 1, 545-556; *Vaderlandsche bibliotheek* 8 (1796) deel 1, 511-514; *Nieuwe vaderlandsche bibliotheek* 1 (1797) deel 1, 658-660; *De recensent, ook der recensenten* 8 (1815) deel 1, 562-571.

¹⁸⁷ *Bibliothèque des sciences* XLVI deel 2, 416-430; XLVII deel 1, 33-48.

om uiteindelijk na 1788 een minder conservatieve houding aan te nemen.¹⁸⁸ Het mag opvallend genoemd worden dat in beide tijdschriften de ontvangst van Te Waters werk lovend was. De recensenten, die overigens nooit hun naam onder hun stukken zetten, gebruikten in hun besprekingen kwalificaties als: 'onontbeerlijk', 'van het uiterste belang', 'doorwrocht' en 'nuttig'. Te Water was in de ogen van de recensenten 'kundig', 'arbeidzaam' en 'vlijtig'. Daarbij bewonderden zij het feit dat Te Water zeer gewetensvol te werk ging wanneer hij oordelen moest vellen: nooit presenteerde hij zijn lezerspubliek een gewaagde gissing alsof het een historische gegeven was. Hij baseerde zich steeds op originele bronnen die vaak nog nooit gebruikt waren en hij vermeldde die bovendien.

Bij al deze lof stak de ontvangst van Te Waters bewerking van Wagenaar schrill af. Alleen de *Vaderlandsche letter-oefeningen* bespraken het. De toon was weliswaar niet uitgesproken negatief maar wat mopperend.¹⁸⁹ De recensent beklagde zich over het trage publicatietempo van Te Water: er leek geen boek van hem te verschijnen waarvan het voorwoord niet gevuld was met verontschuldigingen voor de late publicatie. Al toonde de recensent zich blij over de toevoegingen die Te Water deed in het werk – hij was en bleef immers een kundig historicus –, het ontlokte hem wel de plagerige opmerking dat Te Water Wagenaar eerder uitgebreid dan verkort had. Hij stoorde zich eveneens aan een plaats waar Te Water Gods voorzienigheid in zijn relaas had ingevoegd. Zeer onterecht had Te Water, uit het enkele feit dat er na afloop van de maaltijd op de kroningsdag van Karel V gedankt werd voor het eten, afgeleid dat deze keizer in alles dankbaar afhankelijk was van de Goddelijke voorzienigheid. De recensent van de *Vaderlandsche letter-oefeningen* meende dat de bewerker van Wagenaar hier te veel zijn eigen visie had laten spreken en weinig overtuigend overkwam.

Van al het historisch werk van Te Water is slechts één titel uitgesproken negatief ontvangen: de heruitgave van Willem te Waters werk over de Reformatie in Gent. De recensent van de *Vaderlandsche Bibliotheek* – toen inmiddels minder uitgesproken gereformeerd – was blij dat de Te Water zijn best had gedaan zoveel mogelijk uit te pluizen. Hij had op dit punt wel een waarschuwing voor hem:

Men zorge maar, dat men in geene ijdele kleinigheden valle, die geen nut doen, en elk verstandig mensch geheel onverschillig zijn. [...] Wij herinneren ons hier een gezegde van Ridderus, dat wij ergens aangehaald vinden: Ik vinde in de historiën zoo breede en nauwkeurige verhandelingen, en dan noch met groote dispuiten over geringe, nietige en gansch onnodige zaken, aan welkers wetenschap ons niet meer gelegen is, dan of ik de steenen van mijn huis ging

¹⁸⁸ G.J. Johannes, *De barometer van de smaak. Tijdschriften in Nederland 1770-1830*, Den Haag 1995, 134-136; J.E. Verbeek, 'Een doopsgezind tijdschrift en haar gereformeerde tegenhanger. Deïsme en ongelooft in de *Vaderlandsche letteroefeningen* en de *Nederlandse bibliotheek*', *Doopsgezinde bijdragen* 26, 137-152, aldaar 141, 152.

¹⁸⁹ *Algemeene vaderlandsche letter-oefeningen* 7 (1785) deel 1, 292-297; 1796 deel 1, 493-498; 1799 deel 1, 125-130.

tellen, en yders groote en fatsoen naauwkeurig ging beschryven, quansuis om dat het *waarheden* zijn. Waarlyk *waarheden* zijn mij van weinig waarde, als zij niet vergezelschap gaan met *nutigheden*.¹⁹⁰

Vond deze recensent Te Waters aanvullingen slechts een verzameling van niet ter zake doende feitjes, de recensent van de *Vaderlandsche letter-oefeningen* was te zeer geschokt door het oorspronkelijke werk om zich over de toevoegingen druk te maken. Hij was boos over het feit dat Te Water senior de Reformatie beperkt had tot de calvinistische stroming. Daar kwam dan nog bij dat het werk doortrokken was van ‘de geest van partijdigheid, om niet te zeggen bitterheid (die gewis eenen Historieschryver niet past)’.¹⁹¹ Met andere woorden, het werk was te uitgesproken gereformeerd. Om de indruk weg te nemen dat de latere werken van Jona Willem te Water minder lovend werden ontvangen dan de eerdere moet vermeld worden dat de levensbeschrijving van Van de Werff juist lovende kritieken kreeg. De inzet van de auteur voor het herstel van de 3 oktober-viering oogstte veel waardering. Het feit dat hij de lezer zelf liet oordelen over Van de Werff viel eveneens zeer in de smaak. Te Waters nauwkeurigheid werd weer zoals voorheen bejubeld, al ontlokte het aan de auteur wel een speldenprik omdat hij een foutje in het boek had opgemerkt: ‘Wy moeten hier een kleine vergissing des Hoogleraars opmerken, op welke men, bij een’ minder’ keurig Schryver, weinig acht zou slaan.’¹⁹²

Te Water heeft zelf aan het einde van zijn leven waargenomen dat zijn roem als historicus wat begon af te bladderen.¹⁹³ Hij werd een achttiende-eeuws historicus die zijn tijd overleefde.¹⁹⁴ De beknopte en eenvoudige – om niet te zeggen vrij saaie – stijl waarin hij schreef was niet geliefd in een tijd die levendiger boeken verlangde. Zijn orangistisch getint werk kreeg in de Bataafs-Franse tijd amper nog waardering. Toch behielden zijn publicaties hun waarde vanwege het grondige bronnenonderzoek dat eraan ten grondslag lag. Na zijn dood werden ze dan ook nog steeds geraadpleegd. In 1851 werd zelfs een deeltje van de *Kabinetbibliotheek der vaderlandsche literatuur* gevuld met een viertal stukken uit Te Waters bewerking voor de jeugd van Wagenaars *Vaderlandsche historie*.¹⁹⁵ De andere auteurs die in deze *Kabinetbibliotheek* terechtkwamen, waren orangistische tijdgenoten van Te Water: Johannes le Francq van Berkhey (1729-1812), Lucretia Wilhelmina van Merken (1721-1789), Willem Emmery de Perponcher

¹⁹⁰ *Vaderlandsche bibliotheek* 7 (1795) deel 1, 170.

¹⁹¹ *Algemeene vaderlandsche letter-oefeningen* 1795 deel 1, 577.

¹⁹² *De recensent, ook der recensenten* 8 (1815) deel 1, 562-571, aldaar 565 n. *.

¹⁹³ Te Water aan J.H. van Kinsbergen, 5 aug. 1818, UBUVA, 24 Aq 6; *Handelingen MNL* 1823, 21-22.

¹⁹⁴ Zie voor de negentiende-eeuwse predikant-historici: Nikolaj Hein Bijleveld, *Voor God, volk en vaderland. De plaats van de hervormde predikanten binnen de nationale eenwordingsprocessen in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw*, Delft 2007 (diss. Groningen), 175-177.

¹⁹⁵ *Anthologie uit de prozaschriften van Jona Willem te Water* (Kabinetbibliotheek der vaderlandsche literatuur 3), Utrecht 1851.

(1740-1819) en Hieronymus van Alphen (1746-1803). In 1898 eerde men Te Water in Delft toen daar de studenten een maskerade hielden over de aanbieding van het smeekschrift door de edelen. De auteur van het boekje dat de optocht toelichtte, gaf aan zijn boekje precies dezelfde titel als Te Water aan zijn 'standaard-werk'.¹⁹⁶

2.9 Geschiedschrijver van vrijheid en voorzienigheid

Aan een aantal figuren en stromingen in de achttiende-eeuwse historiografie nam Te Water een voorbeeld. In Utrecht was hij opgeleid door Wesseling, beoefenaar van de kritische polyhistorie. Deze combineerde het encyclopedische ideaal met een kritische bestudering van de bronnen. Te Water bewonderde ook Jan Wagenaar, een historicus die niet van a priori veronderstellingen uit wilde gaan. Hij ging zoveel mogelijk empirisch te werk en wilde de thema's uit de bronnen op laten komen. Veel normatiever gingen de traditioneel-gereformeerde historici te werk. Deze predikanten gingen verder in het zeventiende-eeuwse spoor en beschreven hun volk als het tweede Israël, met veel aandacht voor de rol van de voorzienigheid in de geschiedenis. De verlichte of wijsgerige historiografie wilde het publiek nuttige lessen leren. Hiertoe werden de historische feiten wijsgerig doordacht. Al stelden historici van deze richting de mens en zijn emoties centraal in een geschiedverhaal over een steeds beter wordende wereld, zij bleven in de voorzienigheid geloven. In de Republiek was de verlichte geschiedschrijving vooral staatkundige geschiedenis die gericht was op politici.

Bij zijn vader zag Te Water de praktijk van een traditioneel-gereformeerde geschiedschrijving die gecombineerd was met een nauwkeurig onderzoek van de bronnen. Samen met hem schreef hij een boek over de Zeeuwse Reformatie. Als predikant in Zeeland bevond Te Water zich in een kring van Zeeuwse historici met belangstelling voor de wijsgerige geschiedschrijving. In redes die Te Water over de historiografie heeft gehouden, komen aspecten van al deze stromingen terug. Hij wees op de nuttige politieke lessen die de historiografie kon bieden, hamerde op de allesbepalende invloed van God op de geschiedenis van de Republiek en stond nauwkeurig en objectief onderzoek voor.

Te Waters historisch werk geeft meer duidelijkheid over zijn positie. Zijn grote historiografische publicaties beperkten zich tot één periode: die van de Opstand van de Nederlanden tegen Spanje. De interesse hiervoor was waarschijnlijk gewekt door zijn vader, die zich ook met deze periode bezig hield en zijn aantekeningen aan hem naliet. Te Water publiceerde over de bevrijding van Vlissingen (1572), de Unie van Utrecht en het leven van de Leidse burgemeester

¹⁹⁶ J.C. Loman, *Historie van het Verbond en de smeekschriften der Nederlandsche edelen ter verkrijging van vrijheid in den godsdienst en burgerstaat. Geschiedkundige aantekeningen tot toelichting der maskerade te houden door de leden van het Delftsch Studenten-Corps op 12 juli 1898*, Delft 1898, 3-4.

Pieter van der Werff. Het bekendst werd zijn vierdelige studie van het Verbond en de smeekschriften van de Nederlandse edelen. In al deze werken komen steeds dezelfde elementen naar voren.

In de eerste plaats zijn visie op het aloude thema van de historiografie van de Opstand: de vraag of deze omwille van de vrijheid of omwille van de protestantse godsdienst was. Te Water meende dat het in de eerste plaats een strijd om de vrijheid was, om de Nederlanden los te maken van de Spaanse overheersing. Onder die vrijheid was eveneens godsdienstvrijheid begrepen. Zonder de verafschuwde gewetensdwang behoorde elk in vrijheid zijn eigen religie te kunnen kiezen. Dit betekende dat ook de gereformeerden hun eigen godsdienst konden belijden. Te Water hield zijn publiek steeds voor dat zij deze godsdienst moesten liefhebben en beschermen. Tegelijk wees hij echter op het feit dat de godsdienstvrijheid tevens voor de rooms-katholieken gold. Zij hadden immers ook meegevochten in de Opstand. Te Water week hiermee af van veel van zijn collega-predikanten. Net als Josua van Iperen was hij veel minder antipaaps dan zijn collega's in zijn herdenking van de 200-jarige bevrijding van de Spaanse overheersing. Hij plaatste de oproep de gereformeerde religie te behouden wel altijd naast de oproep vast te houden aan de godsdienstvrijheid.

De nadruk die Te Water in zijn historiografie legde op de vrijheid deelde hij met de door hem zeer bewonderde historicus Wagenaar en met de verlichte geschiedschrijving. In tegenstelling tot de verlichte geschiedschrijving duidde hij de vrijheid in de oude staatkundige zin en bleven bij hem de bredere zedelijke en culturele connotaties achterwege. Zijn opvatting van de vrijheid stond veel dichterbij die van Wagenaar. Bilderdijk meende dan ook dat Te Water een aanhanger van het 'Wagenarianismus' was. Dit was echter gelet op andere punten ten onrechte. Alleen al de lezing van Te Waters bewerking van de *Vaderlandsche historie* voor de jeugd maakt duidelijk dat hij het met de visie van Wagenaar op de Nederlandse geschiedenis pertinent oneens was. Te Water koos duidelijk partij voor het orangisme door veel positiever over Willem van Oranje te schrijven. In al het werk van Te Water is veel lof voor de prins te vinden, ook als hij in werkelijkheid weinig van doen had gehad met de beschreven gebeurtenissen. In zijn werk over het Verbond van de Nederlandse edelen bracht Te Water de afzijdige Oranje positiever naar voren dan de leider van het verbond, Hendrik van Brederode. Deze was door anderen als alternatieve vader des vaderlands naar voren geschoven.

De seculiere geschiedopvatting van Wagenaar was Te Water eveneens een doorn in het oog. Voor Te Water was het onmiskenbaar dat uit de geschiedenis van de Opstand de allesbeslissende rol van de voorzienigheid naar voren kwam. In onhandige beslissingen van Alva of in gunstige verandering van windrichting herkende Te Water de hand van God. Aangezien de bevrijding van de Spanjaarden op het laatste moment kwam, toen niemand meer op een goede uitkomst durfde te hopen, had God dit zo bepaald. God wilde de Nederlanders zo laten blijken dat Hij alleen de eer zou moeten krijgen. Te Water maakte van Wage-

naars seculiere *Vaderlandsche historie* dan ook een bewerking voor de jeugd waarin hij aan de voorzienigheid veel invloed toekende.

Ondanks het verschil van inzicht met Wagenaar had Te Water veel bewondering voor de methode van deze historicus. De wijze waarop Wagenaar zich richtte op het kritische onderzoek van bronnen maakte dat Te Water hem als dé geschiedschrijver van de Nederlanden zag. Ook Te Water baseerde zijn eigen onderzoek zo veel mogelijk op authentieke bronnen en voegde deze graag in bijlagen achterin zijn werk toe. Hij legde daarbij een grote voorliefde aan de dag voor details, maar dreef dit soms te ver door. Dat maakt dat zijn werk altijd een zeer betrouwbare bron van informatie is, maar helaas niet altijd aantrekkelijk om te lezen.

De historicus Te Water is niet eenduidig bij één van de genoemde vier richtingen in de achttiende-eeuwse historiografie in te delen. Hij heeft in zijn redes affiniteit met de wijsgerige historiografie getoond. Hij meende dat kennis van de geschiedenis onmisbaar was voor staatslieden. In zijn werken verloor hij de eigentijdse politieke situatie nooit uit het oog en verbond hij altijd nuttige lessen aan zijn betoog, zowel voor burgers als politici. Desondanks lag zijn hart meer bij het zoeken naar de oorspronkelijke bronnen en het zo nauwkeurig mogelijk weergeven van de feiten dan bij het wijsgerig doordenken daarvan. De boodschap die hij uitdroeg, stond nog altijd dicht bij die van de traditioneel-gereformeerde historici. Met hen deelde hij de overgrote aandacht voor de rol van de voorzienigheid, de oproep om het gereformeerde geloof te bewaren en de voorkeur voor Willem van Oranje. Toch onderscheidde Te Water zich van hen op twee punten. Hij liet de 'Neerlands Israël-gedachte' geen enkele rol spelen in zijn werk. Tevens zette hij in tegenstelling tot de traditioneel-gereformeerde historici de vrijheidscomponent in de Opstand op de eerste plaats en niet de strijd om de invoering van de gereformeerde godsdienst. Op dat laatste punt kwam hij overeen met Wagenaar. In zijn duiding van de vrijheid stond hij dicht bij Wagenaar dan bij de verlichte historici. Bovendien was Te Water vol lof over de methode van Wagenaars kritische historiografie, die hij in zijn eigen werk toepaste. Hij combineerde in zijn historiografie kortom elementen van de geschiedschrijving van Wagenaar, de traditioneel-gereformeerden en de verlichte historici. Zijn historiografische publicaties werden in de Nederlandse tijdschriften over het algemeen lovend besproken. De enige kritiek kwam van meer verlichte recensenten die zijn interpretatie van de geschiedenis op sommige punten te gereformeerd vonden.